

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ ve İNKILAP TARİHİ ANA BİLİM DALI
HARP TARİHİ ve STRATEJİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA AİT
GÜNLÜKLER ve HATIRALAR IŞIĞINDA
CEPHELERDEKİ ASKER DAVRANIŞLARINA
DAİR BİR DEĞERLENDİRME**

**CEREN TUTKU AKGÖR
167A1006**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. MEHMET BEŞİKÇİ**

**İSTANBUL
2020**

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ ve İNKILAP TARİHİ ANA BİLİM DALI
HARP TARİHİ ve STRATEJİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA AİT
GÜNLÜKLER ve HATIRALAR IŞIĞINDA
CEPHELERDEKİ ASKER DAVRANIŞLARINA DAİR
BİR DEĞERLENDİRME**

**CEREN TUTKU AKGÖR
167A1006
ORCID NO: 0000-0002-4710-083X**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. MEHMET BEŞİKÇİ**

**İSTANBUL
2020**

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ ve İNKILAP TARİHİ ANA BİLİM DALI
HARP TARİHİ ve STRATEJİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA AİT
GÜNLÜKLER VE HATIRALAR IŞIĞINDA
CEPHELERDEKİ ASKER DAVRANIŞLARINA DAİR
BİR DEĞERLENDİRME

CEREN TUTKU AKGÖR
167A1006

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:
Tezin Savunulduğu Tarih: 16.07.2020
Oy Çokluğu ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. MEHMET BEŞİKÇİ	
Jüri Üyeleri	: Dr. Öğr. Üyesi FAHRIYE DİNÇER	
	Dr. Öğr. Üyesi YAŞAR TOLGA CORA	

İSTANBUL
TEMMUZ 2020

ÖZ

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA AİT GÜNLÜKLER VE HATIRALAR IŞIĞINDA CEPHELERDEKİ ASKER DAVRANIŞLARINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Ceren Tutku Akgör

Temmuz, 2020

Birinci Dünya Savaşı, tüm toplumun ve savaşa katılan tüm ülke ekonomilerinin savaş için seferber edilmesi ile gerçekleşmiştir. Endüstrileşen ülkelerin seri silah üretimi ile bütünleşen kitle orduları, başlı başına acılarla dolu olan savaşı daha da acımasız ve korkunç hale getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve süresince, savaşın uzaması ve savaşın devamı için asker ihtiyacının artması ile Osmanlı topraklarında zorunlu askerlik kapsamında, yaşları on beş ile kırk dokuz arasında değişen erkek nüfusunun çok büyük bir kısmı asker olmuştur. Sıcak savaş ile yüz yüze gelen askerlerin büyük çoğunluğunu, profesyonel askerlerden ziyade, köyünden ve kasabasından çıkarak zorunlu askerlik statüsü ile orduya alınan erler ve yedek subaylar teşkil etmektedir. Tarih yazımında yazıla gelen seçkin, imtiyazlı bir sınıfın perspektifinden ziyade ve bu deneyimleri de dışlamadan, küçük, sıradan askerin savaş tecrübeleri, yaşadıkları, hissettikleri yorumlanmaya çalışılmıştır. Sıradan askerlerin, benlik belgeleri (ego documents), bu yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'nı anlayabilmemiz için yol gösterici olmuştur. Şimdiye kadar var olagelen ideal büyük anlatılardan ziyade askerlerin dünyasından, bizlere sundukları kadarıyla, neleri anlatmadıklarını da hep bir taraftan merak ederek, okumalar yapılmıştır. Beklenen ile gerçekte yaşanan arasında çelişki arttıkça psikolojik gerilimlerin, anksiyetenin arttığı varsayımı üzerinden kavramlar tartışılmıştır. Birlik ruhu, maneviyat, moral ve toplumsal değer kavramları, bazen örtük bazen açıkça anlatılara yansıdığı şekliyle anlaşılmaya çalışılmıştır. Cephe ve siper yaşantıları süresince, savaşın beraberinde getirdiği şartların ağırlaşmasıyla yoğunlukları artan, korku nöbetleri, hezeyanlar, yoğun kaygılar, duyarsızlaşmalar, sağlıklı düşünme- karar verme yetilerinin azalması gibi travma emareleri, endişe ve derin kaygılar anlatıların satır aralarında aranmıştır. Bu tez ile geleneksel tarih anlayışındaki büyük adamlar ve olayların tarihi yerine, çokça ihmal edilmiş olan sıradan askerin, savaş deneyimi, cephe psikolojisi, yaşadıkları, hissettikleri, yine onların kaleminden okumak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Psikoloji, Aşağıdan Tarih, Benlik Belgeleri, Şarapnel Şoku.

ABSTRACT

AN APPRAISAL OF SOLDIERS BEHAVIORS ON THE FRONTLINES IN THE LIGHT OF DIARIES AND RECOLLECTIONS FROM FIRST WORLD WAR

Ceren Tutku Akgor

July, 2020

The First World War took place with the mobilization of the entire society and all the economies of the countries participating in the war. The mass weapon production of industrialised countries, integrated with mass armies, had made the suffering war even more brutal and terrifying. With the prolongation of the war, need for soldiers increased, the majority of the population of men aged between fifteen and forty-nine were soldiers in the context of compulsory military service in Ottoman lands. Rather than the professional soldiers facing the hot war, they are the reserve officers and volunteers, whom came from their villages and the countryside, recruited to the army with compulsory military service. Instead from the perspective of a privileged class generally written in history, tried to interpret the war experiences from the perspective of small, ordinary soldier. Ego documents have been guiding us to understand the First World War from this century. Rather than the ideal big narratives that have existed so far, but without excluding them, reading were made, from the world of the soldiers, as far as what they offer us, was always curious about what they didn't tell. When ideal and reality conflict increases, concepts were discussed on the assumption that psychological tensions increased. The concepts of spirituality, morale and social value have been tried to be understood. During the front and trench life, fear attacks, delusions, intense concerns, signs of trauma such as depersonalization, unhealthy thinking, and decreased ability to make decisions and deep concerns were sought among the lines of narratives. In this article, instead of the history of the great men and events in traditional history, it is aimed to read the ordinary soldiers experience of war and the psychology of the front whom has been neglected.

Keywords: Psychology, History from Below, Self Documents, Shell Shock.

ÖN SÖZ

Birinci Dünya Savaşı ve savaş deneyimi bugün hala tartışılan bir konu olma özelliğini korumaktadır. 1914 ile 1918 yılları arasında gerçekleşen ideolojik ve ulusal çatışmalar, yüzyılın geri kalanını da etkilemiştir. Bu tez çalışmasında taraf ayrımı gözetmeden, yedek subay ve erlerin, anı, hatıra, mektup ve günlüklerinden hareketle, savaş deneyimlerini, duygu durumlarını, yaşadıklarını anlama yönünde çaba sarf edilmiştir.

Öncelikle destekleriyle, kaynak ve yöntem açısından bana sürekli yardımda bulunarak yol gösteren saygıdeğer tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet Beşikçi'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışma konusunun belirlenmesinde bilgilerini, tecrübelerini paylaşan saygıdeğer hocam Doç. Dr. Gültekin Yıldız'a çok teşekkür ederim. Araştırma ve yazma sürecinin aşamalarında çeşitli biçimlerde desteklerini esirgemeyen sevgili eşim, ailem ve dostlarıma teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul; Temmuz, 2020

Ceren Tutku Akgör

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
1. GİRİŞ.....	1
2. ASKER ANLATILARI İLE TARİH TEZİ	16
2.1. Asker Anlatılarının Kaynak Olarak Potansiyelleri ve Tezde Kullanımı	16
2.2. Yedek Subay ve Er Anlatıları.....	25
3. İNSAN ve TEKNOLOJİ	28
3.1. Askerin Fiziki Savaş Tecrübesi (Siper Savaşı ve Süngü Hücumu).....	28
3.2. Psikolojik Savaş Tecrübesi (Mayın, Parça Tesirli Top ve Makineli Tüfek) ..	35
4. KİTLESEL ve TOPYEKÛN HARP OLARAK BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI	42
4.1. Topyekûn Savaş Kavramsallaştırılması	42
4.2. Zorunlu Askerlik Kavramsallaştırılması	44
4.3. Zorunlu Askerlik Sürecinin Asker Psikolojisine Etkileri.....	47
5.CEPHE GÜNLÜKLERİ ve HATIRALARI IŞIĞINDA ASKER DAVRANIŞLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ	51
5.1. Birlik Ruhu	52
5.2. Maneviyat ve Moral Değerler	58
5.3. Travma, Anksiyete ve Korkular	61
5.4. Sıla Özlemi	66
6. SONUÇ	69
KAYNAKÇA	73
ÖZ GEÇMİŞ.....	86

1. GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı gerek savaş yılları esnasında gerekse de harp sonrasında siyasi ve toplumsal yaşamda pek çok değişimi ve kırılmayı tetiklemiştir. 1914-1918 yılları arasındaki büyük ideolojik ve ulusal çatışmalar, yüzyılın geri kalanını da etkisi altına almıştır¹. Kanlı savaşın etkileri savaşa katılan ülke halklarının kolektif hafızalarında hala canlıdır. Savaşan askerlerin “hatırası” toplumların davranışlarını, düşüncelerini ve duygularını etkilemektedir. Savaşın pek çok cephede yaşanması ve topyekûn özelliği tarihsel, ekonomik ve sosyolojik etkilerinin boyutunu ve şiddetini artırmıştır. Sadece savaşan askerler için değil, aynı zamanda savaşta olan ülkelerin yerinden edilmiş sivil vatandaşları için de ıstırap dolu yıllardır.

“Savaş bölgelerinde sayısız mültecinin çektiği acılara ek olarak, birçok ülkede artan açlık ve temel emtia kıtlığı, kapsamlı çevresel zarar ve sivil altyapıların tamamen tahrip olması gibi sıkıntılar da mevcuttur. Savaşa dâhil olan tüm ülkelerde kelimelerle anlatılamayacak kadar yoğun yas ve sayısız ölümler için keder yaşanmıştır.”²

Topyekûn savaş, savaşı, muharebe ve muharebe meydanlarından çıkarıp, etkilerinin, kamusal ve özel alanlara taşmasına neden olmuştur. İktisadi anlamda tüm toplumun ordu için çalışması, özel alan ile kamusal alan ayrımını silikleştirmiştir³. Savaş propagandası ve propaganda araçları ile artık topyekûn halk, savaşın psikolojik ve sosyolojik sonuçlarıyla karşı karşıya kalmıştır⁴.

“Savaşta yer alan her ülke, halkın savaş azmini korumak ve kitlesel ölümleri meşru göstermek için, yurttaşların iradesini güçlendirmeye ve muhalefeti boğmaya yönelik ayrıntılı bir kültürel

¹ Michael S. Neilberg, **Dünya Tarihinde Savaş**, çev. M. Tanju Akad (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Michael S. Neilberg, Yayınları, 2011), 140.

² Onno van der Hart, Annemieke van Dijke, Maarten Son, Kathy Steele, “Somatoform Dissociation in Traumatized World War I Combat Soldiers”, **Journal of Trauma&Dissociation** (2008): 36.

³ Mehmet Beşikçi, “Topyekûn Savaş Kavramı ve Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, s. 198 (Haziran 2010): 62.

⁴ Burak Yiğit, “Birinci Dünya Savaşı’nda İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Propaganda Faaliyetleri: Kurmaca Dışı Metinler Üzerinden Bir İnceleme”, **Journal of Azerbaijani Studies**, s. 297 (2009): 293-311.

kampanya yürütmüştür. Dolayısıyla topyekûn zafer veya topyekûn mağlubiyet dışında bir şey düşünmek imkânsız hale gelmiştir.”⁵

Bu anlamda savaş, toplumsal çöküşü tetiklemiş ve seferberlik, ekonomik, askeri kayıpların ağır boyutlara ulaşması sonucunu doğurmuştur. Sanayileşen devletler, savaş gereksinimine göre daha sonraki savaşlarda da gelişerek kullanılacak pek çok ateşli silahı denemiş ve top, tüfek, barutun yaygın kullanımı, korkunç kayıplara neden olmuştur⁶. Silah teknolojisinin insan tahayyülünün sınırlarını zorlayacak denli gelişimi ve bu gelişmeye bağlı olarak ölümlerin gün geçtikçe artması, Birinci Dünya Savaşı deneyiminin psikolojik boyutunun derinliğini artırmıştır. Savaş tecrübesi, gerek tüm toplum için, fakat bilhassa savaşa katılan askerler için oldukça yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Bu bağlamda, zorunlu askerlik ile savaşa katılan er ve yedek subaylar savaşı, cephe ve siper hayatını, silahları, yani kendilerini hem fiziksel ve hem de psikolojik olarak sarsan koşulları nasıl algıladılar ve neler hissettiler? Birinci Dünya Savaşı'nın silah teknolojileri yönünde endüstrileşen boyutunda, sürekli hücum ilkesi, korkunç kayıplara neden olurken, her an ölüm korkusu yaşayan askerler bu travmalarla nasıl baş ettiler⁷? Birinci Dünya Savaşı sırasında siperlerdeki askerler özellikle ağır silah patlamalarından dolayı şimdiye kadar bilinen en zor savaş koşullarına maruz kalmışlardır. Savaş yıllarında, “mermi veya şarapnel şoku” patlayan mermilere maruz kalma üzerine tanımlanan akut psikiyatrik durumu ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Savaş süresince bu rahatsızlıklar salgın halini almıştır.

“O dönemde doktorlar, savaş reaksiyonlarının ilk başta şaşırıcı olduğunu ve mermi şoku izahatlarının çok çeşitlilik gösterdiğinden bahsetmişlerdir. Belirtiler; sabit gözler, şiddetli titreme, dehşete düşmüş gibi görünme ve maviye çalan, soğuk el ve ayaklar. Bazıları sağır, bazıları dilsiz, bazıları kör veya felçli idi. Bilinç değişiklikleri vardı ve silsile halinde dakikalar ila saatler veya daha fazla süren, baş dönmesi ve derin uyuşukluk içinde titreme.”⁸

⁵ Jay Winter, Geoffrey Parker, R. Mary Habeck, **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, çev. Tansel Demirel, 1. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 5.

⁶ Jeremy Black, **Savaş ve Teknoloji**, çev. Cengiz Yücel (İstanbul: Doruk Yayınları, 2019)

⁷ Jeremy Black, *Savaş ve Dünya, Askerî Güç ve Kıtaların Kaderi 1450-2000*, çev. Yeliz Özkan (Ankara: Dost Kitabevi, 1998), 400- 414.

⁸ Paul Brown, Onno van der Hart, Mariëtte Graafland, "Trauma-induced Dissociative Amnesia in World War I Combat Soldiers", *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry* (1999): 38.

Savaş sonrasında, psikoloji biliminin de ilerlemesi ile savaşta yaşanan travmalar, “savaş nevrozu”, “savaş stresi”, “savaş yorgunluğu” ya da “şarapnel şoku” gibi terimler ile anılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı süresince, savaşın getirdiği ölümle karşılaşma ya da sürekli ölüm tehdidi altında kalan askerlerden anlatılarda sıklıkla bahsedilmiştir⁹. Ağır yaralanmalar, fiziksel bütünlüğü sürekli tehdit eden durumlar anı, hatıra ve günlüklerde okunmuştur. Zorlayıcı çevresel şartların da baskıcı etkisi ile şarapnel şoku yaşayan askerlerin gün be gün artarak çoğaldığı anlatılara yansımıştır. 16 Kasım 1915'te bir savaş doktoru şarapnel şoku emareleri gösteren, nevroitik mizaç veya nöropatik yatkınlık öyküsü olmayan 24 yaşında bir sağır bir askerin konsültasyonu ve sonrasında doktorun hasta ile ilgili yorumları şöyledir;

"8 Mart'ta İngiltere'den ayrıldım ve 26 Mayıs'ta Gelibolu'ya gittim ve ağustos ayı ortalarında monitörlerimizden biri kısa ateş açtı. Kafamda bir şey hissettim, sonra Kanada Hastanesi'ne gittim; sarsıntı olduğunu söylediler" sorulara cevaplarında hatırladığı son şeyin monitörlerin ateşi olduğunu söylüyor. Bir saat kadar sonra da hastaneye geldiğini belirtiyor. Görüyor ve biraz konuşabilir, ama oldukça sağır ve başını sanki patlayacak gibi hissettiğinden bahsediyor. İç kulak testleri uygulandıktan sonra konuşmasını tamamen kaybetti."¹⁰

Birinci Dünya Savaşı'na katılan askerler için savaşma eyleminin yıkıcılığının ön kabulü ile yaşam ve ölüm arasındaki ince çizgide, “düşük rütbeli, rütbesiz askerlerin” deneyimleri, geleneksel tarih yazımının anlatageldiği şekliyle “destansı”, “kahraman” sıfatlarının ötesinde travmatiktir. Savaşan askerlerin yaşadıklarını sadece “kahraman”, “muzaffer” gibi sıfatlarla betimlemek tarihsel gerçekliğin sadece bir tarafını görmemize neden olur ve bu tek yönlülük, asker deneyimlerinin niteliğine saygısızlık olarak düşünülebilir. Henüz yirmi yaşındaki yedek subay Mehmed Fasih Çanakkale Cephesi'ndeki savaş deneyimini savaş esnasında tuttuğu günlüğünde şöyle anlatmıştır:

“Ah! Ben bu askerlik mesleği kolay, bunların aldıkları para pek çok diyenlerin, bu çamur üzerinde bir gece yattıklarını görsem. Acaba onlar yine böyle söylerler mi? Hiç zannetmem. Çünkü yaşım 21. Fakat saçım sakalım ağardı. Bıyıklarına ak düştü. Suratım buruştu ve vücudum çürüdü. Artık eskisi gibi felaketlere ve sıkıntılara tahammül edemiyor müteessir

⁹ Edgar Jones, “**The Psychology of Killing: The Combat Experience of British Soldiers During the First World War**”, Journal of Contemporary History (2006): 240.

24 Ocak 1917-2 Temmuz 1917 tarihleri arasında, Kuzey Fransa'daki Arques 4 Nolu Sabit Hastane'nin kayıtlarına göre; 1135 asker savaş nevrozu belirtileri ile hastaneye giriş yapmıştır.

¹⁰ Hart, Dijke, Steele, age, 42.

oluyorum. Çünkü Osmanlı Ordusu'nda zabıtlık demek evvela bombalara tahammül demektir.”¹¹

Düşük rütbeli ve rütbesiz askerlerin, deneyimleri, davranışları, hissettikleri yine onların kaleminden okunmaya çalışıldı. Tez, asker hatıraları ve günlükleri gibi benlik belgeleri üzerinden şekillendi. Tezde, askerlerin savaş deneyimleri önceliklendirilerek savaşın daha insana dokunan ve öznel bir incelenmesi üzerine yoğunlaşıldı. Savaşa katılan askerlerin savaş öncesi hayatları, eğitim seviyeleri, kaç yaşında oldukları gibi kişisel ayrıntılar, askerlerin davranış ve psikolojilerini anlamamız yönünde destekleyici bilgiler olmuştur. Anlatılara yansıtıldığı kadarıyla, bu destekleyici bilgiler ile savaş deneyimine askerlerin cephedeki ve cephe gerisindeki gündelik yaşamlarını ve dahi savaşa katılmadan önceki hayatlarını da kapsayacak şekilde bakılmıştır.

Anı, hatıra ve günlükler araştırmada birincil kaynaklar olarak kullanıldı. Literatüre ait araştırmalar, kitaplar ve tezler, birincil kaynakları desteklemek, savları güçlendirmek için ikincil kaynaklar olarak değerlendirildi. Hegomonik söylemin, yüksek rütbeli askerlerin savaş deneyimlerinin ötesinde, şimdiye kadar bir şekilde Birinci Dünya Savaşı incelemeleri dışında bırakılmış sıradan askerlerin, gündelik cephe deneyimleri yine onların kalemiyle yeniden canlandırılmaya çalışıldı.

Yüksek rütbeli askerlerin otobiyografik metinlerinde, geçmişin idealize edildiği, daha çok kahramanlıkların altının çizilip, siyasi ve ordu içi ilişkileri güçlendirme kaygıları taşıyan metinler olduğu ve savaşın pratikte nasıl deneyimlendiği yönünde ayrıntılar vermediği okuna gelmiştir. Tezin başlıca amacı savaş deneyimini ve cephe psikolojini anlamak olduğu için, sıcak savaş ile yüz yüze gelen ve bu nedenle de savaşın en acımasız tarafını deneyimleyen sıradan askerin sesi duyulmaya çalışılmıştır. “Mikro-tarihsel yaklaşım ile anlatılarda yer alan çeşitli ipuçları, işaretler ve belirtiler aracılığıyla geçmişin bilgisine ulaşmaya”¹² çalışıldı. Tez ile “yeni

¹¹ Mehmed Fasih Bey, **Kanlısırt Günlüğü**, ed. Murat Çulcu (İstanbul: Arba Yayınları, 1997), 137.

¹² Georg G. Iggers, **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyıl Tarih Yazımı**, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 112.

askerî tarih” ya da “savaş ve toplum” perspektifinden, “yani harbin sevk ve idaresi ile hareket analizi değil, rütbesiz askerlerin savaş tecrübeleri ve savaşın sosyal

konteksti oluşturulma yönünde gayret gösterildi.”¹³ Yeni askerî tarih ile tanınlanmak istenen; “savaş ve toplum arasındaki ilişki yani hem askerî hem de sivil yıkım ve kayıpları değerlendirmektir. Savaşın yol açtığı yıkım ve kayıpların kültüre ve bunun yanında psikolojiye etkisini göz ardı etmemektir.”¹⁴

Birinci Dünya Savaşı boyunca silah teknolojisinin de gelişmesi ile siperler, askerlerin gündelik yaşantılarını geçirdikleri yerler haline gelmiştir. “Sadece Batı Cephesi’nde askerler kırk bin kilometre zikzaklı siper kazdılar ki bu, yan yana konulsa dünyayı saracak bir uzunluktur.”¹⁵ Siperler cephe gerisi olarak tanımlanır. Cephe ise, genelde iki karşı tarafın birbirine karşı, görece yakın bir coğrafi çizgi boyunca konuşlanarak sıcak savaşa hazır beklediği ya da savaştığı fiziksel mekân için kullanılmaktadır.

“Birinci Dünya Savaşı’nda “cephe” denilen mekânın gündelik bir yaşam boyutu da vardır. Siper savaşı taarruz ve müdafaanın sıkça iç içe geçtiği, askerlerin çok uzun süreler geçirmek zorunda kaldıkları kendine özgü bir harp mekânı ortaya çıkarmıştır.”¹⁶

Her cephenin kendi içerisinde bir “cephe gerisi” vardır. Askerlerin cephe tecrübesini anlamak, onların muharebe ve çatışmaların gidişatındaki rollerini anlamanın yanında, cephedeki bu gündelik yaşamı, yani cephenin cephe gerisini, siper yaşantılarını da anlamayı da gerektirmektedir.

Savaş dönemi düşünüldüğünde, okuryazar olan çok az bir kesim olduğu bilinmekte ve kaleme alınan çokça günlüğün, mektubun yine savaş koşulları nedeniyle bugüne kadar ulaşma imkânının oldukça kısıtlı olduğu göz önünde bulunduruldu¹⁷. Günlük ve hatırat türü eserlerin, şahsi ve duygusal görüşler ön planda tutularak yazılmaları nedeniyle, dikkatli ve eleştirel bir biçimde okunması ve incelenmesi gerekliliği göz ardı edilmedi. Günlük sahibi kişinin yaşadıklarını doğrudan, deneyimlenen anda,

¹³ Gültekin Yıldız, “Bütüncül, Karşılaştırmalı ve Felsefi Bir Askerî Tarihe Doğru: Türkiye’de Askerî Tarih Araştırması ve Öğretiminin Geleceği Üzerine”, Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar, ed. Cevat Şaym, Gültekin Yıldız (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012): 6.

¹⁴ Jeremy Black, **Rethinking Military History** (London: Taylor & Francis/ Routledge, 2004), 6.

¹⁵ Neilberg, **age**, 104.

¹⁶ Beşikçi, **Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak**, 25.

¹⁷ Serdar Öztürk, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kamusal Alanın Dinamikleri”, **Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, s. 21 (2005): 111.

zaman geçmeden aktardığı için hatırat sahibine kıyasla daha samimi olabileceği göz önünde bulunduruldu. Cephe günlükleri, siper günlükleri, esir günlükleri gibi eserler anlık psikolojiyi en gerçeğe yakın ve süzgeçten geçirilmeden, direkt yansıtan anlatılar olabilmektedir. Yine bu eserler de başka birinin eline geçme, başkası tarafından okunma gibi kaygılar taşıyarak yazılmış olabilir. Hatıratların, olay yaşandıktan sonra kaleme alınması nedeniyle, belleğin kaybolma, yanlış hatırlanma, yanlış yerleştirme ve çarpıtma gibi gerçeğe dokunmayan tarafları olabilmektedir. Hatıratların, kişinin savaştan sonraki hayatı üzerinden kaleme alındığı için ya da toplumsal baskılara maruz kalma korkusu gibi nedenlerle, gerçekliğin çarpıtılması ya da hiç bahsedilmemesi gibi handikapları mevcut olabilmektedir. Cinsiyetçi toplumsal yapı ve bu yapının dayattığı “erkeklik” söyleminin, savaşla yüzleşen askerlerin üzerindeki etkisi de göz önünde bulundurularak okumalar yapıldı¹⁸. Toplumsal baskının yanında siyasal baskı, propaganda gibi savaşı ve savaşmayı meşru kılan kanalların da asker anlatılarında sansürü tetiklemiş olabilme ihtimalleri de göz ardı edilmedi. Bu nedenlerle, bazen unutulmak istenen şeyler, savaş koşulları düşünüldüğünde hiç bahsedilmeyen gerçekler yol gösterici oldu. Kaleme alanın, neyi anlattığı değil, neyi anlatmadığı üzerinden okumalar yapıldı¹⁹. Anlatılarda aktarılmayan ya da aktarılamayan şeylerin benlik belgelerini değersizleştirmeyeceği kanaatindeyiz. “Bilâkis, bu döneme şahsen tanıklık etmiş birinin algısını yansıttığından, anılardaki “elle tutulur veriler” kadar, boşluklar ya da eksiklikler –hatta kimi zaman hatalar– da önemlidir.”²⁰ Bu boşluklar neden var ya da kaleme alan asker neleri sansürledi gibi sorular, yazarın zihinsel örüntüsünü anlama yönünde destekleyici olabilmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri de sansüre neden olmuş olabilir.

Birinci Dünya Savaşı’nın topyekûn bir savaş olması nedeniyle askeri-sivil ayrımı ortadan kalkmış ve “askerlik hizmeti sadece erkekleri etkileyen bir mekanizma

¹⁸ Yücel Yanıkdağ, “Cihan Harbi’nde Korku ve Erkeklik”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, s.243 (2014): 48-55.

¹⁹ Mehmet Beşikçi, Tarih yazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı? Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Üzerinde Metodolojik Bir Analiz”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, s. 144 (2018): 253.

²⁰ Kalusd Sürmenyan, **Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi, Mülâzım-ı Sâni Sürmenyan’ın Savaş ve Tehcir Anıları**, çev. Yaşar Tolga Cora (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 3.

olmayıp doğrudan ya da dolaylı olarak toplumdaki bütün bireylerin bu mekanizmadan etkilendiği bir kavram haline gelmiştir²¹.” Bu noktada, erkeklik ve savaş kültürel kodlarının inşası olarak; “militarizm, en yalın tanımlamayla askerî değerlerin ve pratiklerin yüceltilmesi ve toplumsal hayatın örgütlenmesinde önemli bir rol oynaması anlamına gelmektedir.”²²

“Savaş ve savaş hazırlığını normal ve arzu edilir bir sosyal etkinlik olarak algılayan tüm yaklaşımlar ve kurumsal oluşumlardır. Önemli derecede diğer idare, politik ve sosyal iktidar tekniği tarafından kullanılan bir iktidar tekniğidir.”²³

Militarizm, topyekûn tüm halkın, ordulaştırılması, disipline edilmesi anlamına gelen bir ideali belirtmekte ve savaş değerlerinin yüceltilmesini vurgulamaktadır.

“Devlet savaşla kurulur, kazanılmış savaşı kurumsal olarak sürdürür, sistemleştirir; böylece savaş devletleşir. Çeşitli tanımlarda savaşla özdeşleştirilen, ama ağırlıklı olarak, askerî sistemin egemenliği olarak bilinen militarizm, başta modern devletin tüm katmanları olmak üzere, toplumsal iktidar sistemlerinin rol oynadığı bir yapılanmadır. Şiddetin örgütlenip sistematikleşmesi, ordulaşması, devletleşmesidir. Hem maddi hem ideolojik bir görünüme sahiptir.”²⁴

Bir ideoloji, örgütlenme biçimi ve politikadır. Ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal yapılarla sürekli ilişkili olan militarizm, geleneksel tahakküm pratiklerini destekler ve etkisini artırmaktadır. Bir iktidar mekanizması olarak, baskı altına alır ve daha çok kurallar ile kitleleri şekillendirmektedir. Devlet, yazılı kurallar ve toplumsal baskılar ile “mecburiyete boyun eğen birey, kendi eyleminden sorumlu olmadan, yerine getirdiği görevin sonuçlarına “kayıtsız” kalarak büyük sistemin işlemlerini sağlamaktadır.”²⁵

“Bir yandan kurumsal örgütlenme içinde askerî itaat mekanizmalarını üretir, bir yandan iktidar mekanizmaları aracılığıyla militarizasyonu geliştirir. Kurumsal örgütlenme içinde üretilen askerî itaat, savaşın kurumsallaşmasını, süreklileşmesini, meşrulaşmasını sağlamıştır.”²⁶

²¹ Zeynep Karacagil, “Erkekliğin Kurgulanmasında Askerlik Hizmeti”, **International Journal of Human Science**, s. 14 (2017): 4412.

²² Nurseli Yeşim Sünbülöğlu, **Erkek Millet Asker Millet: Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik ve Erkek(lik)ler** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 2.

²³ Michael Mann, **States, War and Capitalism: Studies in the Political Sociology** (Oxford: Basil Blacwell, 1988), 24.

²⁴ Pınar Selek, “Türkiye’de Özgürlüğü Ararken”, **Cinsiyetli Olmak- Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar**, ed. Zeynep Direk (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 61-73.

²⁵ **age**, 65.

²⁶ Pınar Selek, **Başaramadık** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 49.

Birinci Dünya Savaşı gibi çok cepheli bir savaşta sürekli asker ihtiyacının karşılanması için bir militarizm ile propaganda birbirini besler şekilde çalışmış ve propaganda aracı olarak:

“Savaşa katılım erkeklığe davet olarak formülize edilmiştir. Zorunlu askerlik hizmetinin meşruiyetini ve gerekçesini oluşturmaya ve savaşlara halk desteği sağlamaya yarayan “savaşçı milli erkeklik” miti ve bununla bağlantılı kahramanlık söylemi oluşturulmuştur. Dolayısıyla vatanın tehdit altında olduğu fikri canlı tutulduğu müddetçe erkeklere görev çağırısı çıkarmak ve erkeklik ile militarizmin bağlarını güçlendirmek mümkün olabilmektedir.”²⁷

Seferberlik ve savaş sürecinde, askere alım sonrası eğitimler esnasında, zabıtlar ve zabıt namzetleri, militaristleştirme ve erkekleştirme sürecinde etkin rol oynamıştır²⁸. Bu eğitimlerin yanı sıra;

“Birinci Dünya Savaşı’ndan hemen önce kurulan Osmanlı Güç Demekleri ve Osmanlı Genç Demekleri, yiğitlik, erkeklik, militarizm inşa sürecinde etkili olmuş fakat mezunlarını veremeden savaş başlamıştır.”²⁹

Bu eğitimler ile savaşma eylemi cesaret, güç ve fedakârlıkla tanımlanan bir erkeklik ispatı gibi gösterilmiştir. Çanakkale Cephesi’nde onbaşı olarak savaşan Edgar Sydney Worrall 16 Aralık 1915 tarihinde başına bir şey gelme ihtimaline karşılık sevdiklerinin okuması için günlüğüne not düşmüştür. Yazdıkları yukarıda belirtilen eğitimlerde vurgulanan militarizm ve erkeklik inşası üzerinden bir örnek teşkil eder niteliktedir:

“Günün erken saatlerinde geride kalmak ve gerideki koruma harekâtıyla – muhtemelen yarın – kalmak için küçük bir birlikte olmaya gönüllü oldum. Ciddi bir iş. Sahile ve botlara ulaşmak büyük bir şans olacak. Ancak okulda bir vecize öğrenmişim: “İnsanın ülkesi için ölmesi büyük bir erdemdir”. Ve kendimi soğukkanlı, mümkün mertebe mutlu hissediyorum. İnsana en çok acı veren bir şey var ki o da ölen kahramanların mezarlarını dost ve okul arkadaşlarının Türkler tarafından çiğnenmeye bırakmak zorunda almaktır. Belki duygusallık aptalca ancak bu duygu hâkimdi. Belki de bu benim Anzac’a son gelişim. Ve olur da daha kötüsü olur diye ve belki bu günlük cephede adresini kaybeder diye bu elveda deme şansımı evdeki tüm sevgili insanlara ve samimi dostlarıma iletiyorum. İyi geceler.”³⁰

Sadece Osmanlı savaş deneyiminde değil, yukarıdaki örnekte de değinildiği gibi, savaşa katılan tüm ülke askerlerinin bilinci eğitimler ile yeniden şekillendirilmiş ve propagandan ile de pekiştirilmeye çalışılmıştır.

²⁷ Sünbuloğlu, *Militarist İktidarın Düğüm Noktası Olarak Erkeklik*, 3.

²⁸ Yanıkdağ, *age*, 49.

²⁹ *age*, 49.

³⁰ Niyazi Sezen, İsmail Sezgin, *Çanakkale Cephesi’nden Anzac Günlükleri* (İstanbul: Çatı Yayıncılık, 2008), 133.

“Tüm savaşa katılan uluslarda gönüllü askerler ideal erkek olarak kutlanırken, celp ve askere alım posterleri bu askerleri ideal erkeklik modelleri olarak tasvir edilmiştir. Savaşamayan ya da savaşamayan erkekler genellikle kadınsı olarak tasvir edilmiştir. Örneğin İngiliz bir kadının askerlik çağındaki üniformalı olmayan bir erkeğe beyaz tüyler vermesi, erkekçe olmayan savaşa katılmama durumunu halka açık bir şekilde sembolik stratejiler ile kınamaya hizmet etmektedir.”³¹

Bu duvar posterlerinin yanı sıra savaşı meşrulaştırmak ve bu savaşan erkek imajını kurmak için;

“savaşı destekleyen filmler İngiltere genelinde sinemalarda gösterime girmiştir. Kitlesele görsel güç genellikle cinsiyetçi içeriğe dayanıyordur. Erkeklik, asker toplama veya savaşı haklı çıkarmak için kullanılmıştır. Propaganda ile erkeklere çeşitli şekilde çağrılarda bulunulmuştur. Kadınların ve çocukların koruyucuları oldukları eğer bunu kabul etmezler ise, onları askere katılmayacak kadar korkak olarak utandırmak üzerinden çeşitli mesajlar verilmiştir. Propaganda, erkekler için kurulan cinsiyet rollerini büyütme eğilimindeydi ve sonuç olarak, erkek cinsiyet rollerinin güçlendirilmesine yardımcı olmuştur, çünkü itirazları ve zorlayıcı taktikleri birçok erkeği derinden etkilemiştir.”³²

Bu gibi propaganda araçları ve ideal tanımlar, sadece beklenen ve olması bekleneni tanımlar fakat sıcak savaş ile karşılaşp ve ölüm korkusu yaşayan sıradan askerlerin nasıl davrandıkları ve hissettikleri ile ilgili gerçeğe dokunan ayrıntılar vermediği görülmektedir. Okunan asker anlatılarında korktuğunu söylemenin kahramanca ve erkekçe olmayan bir yargı olması durumu ile bu gibi duyguların sansürlenebileceği göz önünde bulunduruldu. Çanakkale Cephesi’nde yedek subay olarak savaşan Mehmed Fasih günlüğüne şunları yazmıştır: “Bir bomba oturduğum kovuğun önünde patladı. Beni görmeye gelen üç neferden biri yaralandı. Kendimin vurulduğunu zannettim. Sonunda yüreğim bulanmış ve karnım şişmişti.”³³ Korkusunu belli etmeden arkadaşlarının kovuğuna gelir ve etrafını kolaçan ederek yaralanmadığını fark etmiştir. Bu örnekte olduğu gibi, aynı siperlerde savaştıkları arkadaşlarına da korktuklarını belli etmek istemedikleri anlaşılmıştır. Bazı anlatılarda da birlikte savaştıkları arkadaşlarının korkaklıklarından yakınırlar. Burada “O” değil yanındakiler korktu gibi gösterip, gerçek hissettiklerini aynalayarak da yazdıkları düşünülebilir. Ali Rıza Eti Kafkas Cephesi’ndeki sıhhiye onbaşı olarak görev

³¹ Sonja Levsen, “Masculinities”, 1914-1918. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-masculinities-2015-01-07.pdf> [16.02.2020].

³² Evan M. Caris, “British Masculinity and Propaganda During The First World War” (Master Thesis, Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College, 2015), 1.

³³ Mehmed Fasih Bey, *age*, 56-57.

yaparken belki de kendinin de korktuğunu itiraf edemeyip, bir değeri üzerinden bunu anlatmayı deniyor olabilir:

“Takım Subayı Zabit Vekili Halil İbrahim biraz korkak. Ateşin idaresine, avcı hattındaki görevini yerine getirmeye oldukça uzak. Hiç müdahale etmiyor. Zannedersen kendi canını düşünmekten başka bir şey hatırlayamıyordu. Hâlbuki kendisi medreseden icazet almış hocalardan, ölümü, şehadeti herkesten iyi bilirler ve anlatırlar. Kimseyi de beğenmezler. İş başa gelince hiçbir şey yok.”³⁴

Türkiye’de Osmanlı askerî tarihi araştırmalarında çok uzun bir dönem, geleneksel tarih yazımı üzerinden eserler verilmiştir. Tarihi sadece resmi belgelere sıkıştıran ve çok boyutluluktan uzak, insana dokunmayan bu yaklaşım, geçmişin sadece ideal bir yansımasıdır. Birinci Dünya Savaşı’na bu perspektiften bakıldığında, sadece nerelerin kuşatıldığı-alındığı ya da sayısal olarak kaç insanın yaşamını yitirdiği gibi salt gerçeklerle, savaşın öznesi insanı ve deneyimlerini göz ardı etme yanlılığına düşülebilir. Tezde, bu bilgilerin destekleyici yönleri dışlanmadan, tarihin anlatımsal biçimine odaklanıldı. Sıradan askerin öyküsü, savaşı daha gerçeğe dokunur şekilde anlamamızın aracı olmaktadır³⁵. Tezdeki bu yaklaşım, tarihe multidisipliner perspektif ile bakma gerekliliği de getirmektedir. Öznesi insan olan her araştırma, kamusal alana da dokunmalı ve fakat psikoloji, sosyoloji, ekonomi gibi farklı disiplinler üzerinden tartışmayı desteklemelidir. Birinci Dünya Savaşı’nın her milletten askeri etkilediği aşikârdır ve bu nedenle sadece Osmanlı askerleri özelinde değil başka milletler tarafında savaşa katılan rütbesiz askerlerin savaş deneyimlerine de yer verilmiştir. Çalışmamızda, askerlerin bireyselliklerinin yeniden keşfedilmesi ve savaşın insani boyutunun anlaşılması yönünde gayret gösterilmektedir.

Tezde kullanılan birincil kaynaklar, anı, hatıra ve günlüklerin, Birinci Dünya Savaşı’nın başlıca cepheleri (Kafkas Cephesi, Çanakkale Cephesi, Irak Cephesi, Sina-Filistin Cephesi) üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Diğer cephelere kıyasla ağırlıklı olarak Kafkas ve Çanakkale Cepheleri üzerinden anlatılar tezde daha çok kullanılmaktadır. Bu durumun nedeni, Birinci Dünya Savaşı dönemine ait matbu otobiyografik metinlerde bu iki cephe üzerinde yoğunlaşmasıdır ve bu iki cepheye ait

³⁴ Ali Rıza Eti, **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915**, ed. Gönül Eti (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 16.

³⁵ Iggers, **age**, 99-120.

daha çok anlatı örneğinin olmasıdır³⁶. Kafkas Cephesi ve Sarıkamış Harekâtında “taarruz odaklı strateji nedeniyle, kötü planlama, yetersiz iâşe ve ibate, iklim ve coğrafi koşulların zorluğu gibi etmenler”³⁷ etkili olmuştur. Soğuk hava ve yetersiz koşullar nedeniyle gün be gün donarak ölen askerler ve binek hayvanlardan asker anlatılarına yansımıştır. Kafkas Cephesi’nde Mehmet Arif Ölçen günlüğüne Ruslara tutsak olduktan sonra bir Rus subayına şunları söylediğini anlatmıştır:

“Oysa savaşı daha ne kadar sürdürebileceğimiz belli değildi. Ruslar, Sarıkamış’ta 9. Kolorduyu tümüyle tutsak etmiş, 10. Kolorduyu geri çekilmek zorunda bırakmıştı. Şimdi bütün güçleriyle 11. Kolordu üzerine yüklenmeye başlamışlardı. Erlerimiz bitkin ve perişandı. Çoğu soğuktan donarak ölüyordu. Cephede kimsenin sıcak çay içme olanağı bile yoktu. Oysa savaşı her Rus birliğinde sıcak çay kazanları erlerin hizmetindeydi. Onlar keçe çizme giyerken, subaylarımızın ancak parası olanlar “kapçık” denilen keçeden yapılmış mest giyiyorlardı. Savaşa girdikten bir yıl sonra bir buçuk liraya satın aldığım battaniyeyi doğru dürüst üzerine alıp yatamamıştım bile. Tabur komutanı battaniyemin öteki yarısına ortak çıkmıştı. Ellerimizi ayaklarımızı donmaması için bezlere sarıyorduk. Halkın orduya armağan ettiği, yün çoraplar, yorganlar acaba hangi karargâhın deposunda bekliyordu. Acınacak durumdaydık.”³⁸

“Kafkas dağlarında iyi planlanmamış bir kış seferi otuz bin Osmanlı askerinin donarak ölmesine neden olmuştur.”³⁹ Kafkas Cephesi’nde sıhhiye onbaşı olarak savaşı Ali Rıza Eti 28 Aralık 1914 tarihli günlüğünde dondurucu soğuk ve yetersiz iâşeden şöyle bahsetmiştir;

“Erkenden çadırın kapısındaki yalvarma ağlama sesleri arasında dışarı çıktım. On bir asker can çekiyor. Ah bu soğuk, uğursuz soğuk. Elimizden bir şey gelmiyor. Hepsisi de hemşeri. Doktor da çıktı, baktı baktı da başını yumruklamaya başladı. Ağlıyor, “Ne yapayım oğlum ben de sizin gibiyim. Bu halleri düşünmeyip de bu işe teşebbüs edenler kahrolsun” diyor. Zavallılara hiçbir yardım edilemiyor. Çünkü malzeme eksik. Birer birer ölüyorlar.”⁴⁰

Kafkas Cephesi’nin coğrafi özelliklerinden de sıklıkla anlatılarda bahsedilmiştir. Soğukun yanı sıra, arazinin engebeli olması hem barınma hem de iâşe hizmetlerindeki yetersizlikleri zorlaştırmış, donarak ölmenin yanı sıra açlıktan ölümlere de sıklıkla değinildiği görülmektedir. Kafkas Cephesi’nde savaşı Ahmet Göze savaşı sonrası yazdığı anılarında şöyle ifade etmiştir:

³⁶ Beşikçi, Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak, 95.

Ait Olduğu Savaşı ve Cephesi Net Tespit Edilen Metinlerin Sayısı: Çanakkale Cephesi 341 Metin, Kafkas Cephesi 77 Metin, Irak Cephesi 44 Metin, Sina-Filistin Cephesi 35 Metin.

³⁷ age, 257.

³⁸ Mehmet Arif Ölçen, Vetluga İrmağı, Çarlık Rusyasında Bir Türk Savaşı Tutsağının Anıları 1916-1918. ed. Ali Nejat Ölçen (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994), 53.

³⁹ Neilberg, age, 105.

⁴⁰ Eti, age, 107.

“Hepsi de en az 1.80 boyunda yetişkin usta askerlerdi. Ve Rus silahlarına değil, belki soğuğa bile değil ve fakat elbisesizliğe, gıdasızlığa yenilmiş ve bu yüzden donmuşlardı.”⁴¹

“Çanakkale Cephesi, Kafkas Cephesine göre siper yaşantısı açısından özdeş değillerdi. Batı Cephesi statik iken Doğu Cephesi dinamikti. Çanakkale Cephesi hem İngiliz hem de Osmanlı Devleti için, uzun, kanlı ve sonuçsuz bir siper savaşına saplanıp kaldı. Bu siper savaşında düşman hatlarını yarmaya yönelik her girişim durduruldu.”⁴²

İki tarafından da siperlerinin birbirlerine oldukça yakın olması anlatılarda sıklıkla okunmuştur. Savaşa gönüllü katılan İbrahim Arıkan savaş süresince tuttuğu notlar ile oluşturduğu anılarında bu durumu şöyle anlatmıştır:

“Teslim alacak olduğumuz siperlerin düşmanla arası tahminen 40 metre kadardı. Düşman siperleri ile bizim siperlerin arası yakın olduğu için düşman, siperlerimize top atamıyordu. Esasen siperlerimizin düşman siperlerine bu derece yakın olmasındaki gayemiz, birinci ateş hattının düşman topçusundan korunması içindi.”⁴³

Diğer cephelerde fakat bilhassa Çanakkale Cephesi’nde, siper yaşantısı ve beraberinde getirdiği statik durumu, mevsimsel koşullara bağlı olarak değişen şartları ve yetersiz beslenme de sıklıkla okunmuştur. İbrahim Arıkan anılarının ilerleyen bölümlerinde siperlerin durumundan şöyle bahsetmiştir:

“Siperdeki vaziyete gelince; her gün yalnız böcekli bakla. Uyku katiyen yok. Eşekler belde. Tüfek daimi surette elde. Siperde ayaklarını uzatacak yer dahi bulamazsın. ‘Kış hükmünü icraya’ başladı. Düşmanın kara kedi bombaları arttı. Sık sık zayıat veriyoruz. Her manga siperinde iki adet çelik mazgallarımız var. Siperlerin akıntısı olmadığı için yağmurdan biriken sulan karavanalarla siperden atıyoruz. Yine de su ve çamurdan kurtulamyoruz. Uykusuzluktan gözlerimiz kıpkırmızı oldu. Bitler görünür şekil aldı.”⁴⁴

Ölülerin vaktinde gömülememesinden ve sıcaktan, sinekler çoğalmış ve bu koşullara bağlı olarak, hastalıkların arttığı anlatılmaktadır.

“Yerde bulduğumuz boş kovanları, şarapnelleri topluyoruz. Bir kovanı alırken yanımda birkaç sinek uçtu. Biraz karıştırdım. Birçok sinekler çıktı. Yüzbaşına “burası sinek yuvası” dedim. Fakat biraz karıştırmca burasının sinek yuvası değil, rastgele üzeri örtülmüş bir şehit mezarı

⁴¹ Ahmet Göze, **Rusya’da Üç Esaret Yılı**, ed. Ergun Göze (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 44.

⁴² Jr. William C. Fuller, “Doğu Cephesi”, **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, ed. Jay Winter, Geoffrey Parker, R. Mary Habeck, 1. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 51.

⁴³ İbrahim Arıkan, **Osmanlı Ordusunda Bir Nefer, Bir Mehmetçiğin Çanakkale- Galiçya- Filistin Cephesi Anıları**, 3. bs. ed. Selman Soydemir, Abdullah Satun (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 40.

⁴⁴ **age**, 48.

olduğu meydana çıktı. Etleri çürüyor ve üzerinde kurtlar akıyordu. Çekildik. Ah! Ey her yeri yokluk olan dünya.”⁴⁵

Irak ve Sina-Filistin Cephe’lerinden nispeten daha az sayıda anlatı ile karşılaşmıştır. Irak Cephe’sinde coğrafi konumu nedeniyle Dicle Nehri ve su baskınlarından sıklıkla bahsedildiği görülmektedir. Yedek subay olarak savaşan Abidin Ege, Irak Cephesi’nde geçen hatıralarının bir bölümünde, 20.04.1916’da bu durumdan şöyle bahsetmiştir;

“35. Fırka pek çok zayıat vermiş. Bütün fırkanın mevcudu 900 neferden ibaret kalmıştır. Dicle her gün biraz daha kabarıyor. Her tarafı su istila etmeye başlıyor. Eğer germelerin ağızlarını iyice kapamamış olsak su içinde boğulacağız. Toprak, ateş ve ölümler içinde ne uyku var, ne bir şey. Öyle pek korkulu bir hayat geçiriyorum.”⁴⁶

Ayrıca bir gün önceki notu siperlerin tamamen su altında kaldığı yönündedir⁴⁷.

“Sina-Filistin Cephesi tecrübesinde ve hafızasında en çok öne çıkan meselelerden biri, aslında her cephede belli ölçülerde sorun yaratan, ama bu cephenin karakteristiğini belirleyen sorunların başında gelen su temini sorunudur. Zira su sıkıntılarından dolayı kuvvetlerin ancak kısmen kullanılabilmesi, bu cephedeki gidişatı belirleyici etmenlerden biri olmuştur.”⁴⁸

Çanakkale ve Sina-Filistin Cephe’lerinde de yedek subay olarak savaşan Emin Çöl Çanakkale Cephe’sindeyken de su sıkıntısından bahsetmiştir. Sina-Filistin Cephesi’nde savaşır iken de aynı sıkıntıya değinir; “su, sakalarla Telli Şeria İstasyonu’ndan getirilirdi ki bu da uzun zaman alırdı”⁴⁹ diye belirtmiştir. Tezde yukarıda da bahsedilen, savaş koşulları ve cepheler özelinde süregelen kısıtların bilinirliği ile anlatılarda aksettirilen, tanımlanan koşulların yarattığı sıkışma, çaresizlik, yoksunluk durumları hep tekrar tekrar anlatı sahiplerinin hangi cephede bulunduklarının hatırlanması gerekliliğini doğurmaktadır.

Araştırmamıza ışık tutan ve ilham veren, Türkiye’de askerî tarih literatürüne değerli katkıları bulunan akademisyenler bulunmaktadır. Mehmet Beşikçi⁵⁰, Birinci Dünya Savaşı üzerine çalışmalarıyla, çok disiplinli yeni tarihsel perspektif ile Türkiye tarih

⁴⁵ Mehmet Çanlı, **Çanakkale’den Doğu Cephesi’ne Hüseyin Avni Gençoglu’nun Hatıraları** (Ankara: Murat Kitapevi, 2007), 89.

⁴⁶ Abidin Ege, **Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri**, ed. Celali Yılmaz (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 299.

⁴⁷ **age**, 298.

⁴⁸ Beşikçi, **Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak**, 298.

⁴⁹ Emin Çöl, **Çanakkale- Sina Savaşları Bir Erin Anıları**, 2. bs. ed. Celal Kazdağlı (İstanbul: Nöbetçi Yayınevi, 2009), 98.

⁵⁰ Mehmet Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği**, 1. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015)

yazımı geleneğinde görmezden gelinen bazen de tartışılmaktan kaçınılan konuları, şimdiye kadar göz ardı edile gelen sıradan askerlerin sesini duyurmaktadır. Hakeza, Yücel Yanıkdağ⁵¹, Birinci Dünya Savaşı'nda "erkeklik" kavramını ve savaş travmalarını incelediği değerli çalışmalara imza atmıştır. Serpil Atamaz⁵², eril perspektiften bakan geleneksel tarih yazımına karşıt, Birinci Dünya Savaşı gibi topyekûn bir savaşta, kadınların savaşa nasıl etki ettikleri, savaştan nasıl etkilendikleri ve savaşa nasıl baktıkları gibi hiç konu edilmeyen ya da hakkı teslim edilmeden değinilen konuları tartışmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ermeni'si bir yedek subayın anılarını kitaplaştırdığı çalışması ile Yaşar Tolga Cora, seferberlik sırasında özellikle Erzincan'da yaşananlara dair önemli bilgiler vermektedir. Hem cephe hem cephe gerisinin bir yedek subayın gözünden nasıl tecrübe edildiğine tanıklık etmemizi sağlamaktadır.

Tez, düşük rütbeli ve rütbesiz asker davranışlarını, savaş deneyimini anlamak adına, çeşitli alt bölümler altında incelenmektedir. Tezde kaynak olarak seçilen mektup, günlük, anı ve hatıra gibi anlatı türlerini okunurken ve kaynak kullanırken, nelere dikkat edilmeli, gerçeğe ne kadar dokunmakta ikinci bölümde tartışılmaktadır. Neden özellikle yedek subay ve er anlatılarının kaynak olarak tercih edildiği anlatılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'ndaki askerlerin pek çoğu zorunlu askerlik sistemi ile askere alınmış ve siper yaşamı ile yüz yüze kalmışlardır. Çok yüksek ihtimalle hayatlarında o zamana kadar hiç hissetmedikleri kadar önemsiz ve çaresiz zamanlar yaşamışlardır⁵³. Süngü hücumları, ardı arkası kesilmeyen ateş yağmurları arasında hem siperlerde yaşama savaşı vermiş hem de her an kapıda olan ölümle karşılaşma korkusu hissetmişlerdir. Tezin üçüncü bölümü olan "İnsan ve Teknoloji", savaşın hem fiziki hem de psikolojik kısıtlarını, bazen hayran kalınan genellikle de korkulan yıkıcı teknolojik savaş aletlerinin ve savaşın fiziki zorluklarının, asker psikolojisi üzerindeki etkilerinin genel bir resmi çizilmektedir. Tezin dördüncü bölümünde hem savaşa katılan askerler hem de tüm ulusu, ekonomik, toplumsal ve ruhsal yönden

⁵¹ Yanıkdağ, **Cihan Harbi'nde**, 48-55.

⁵² Serpil Atamaz, "Birinci Dünya Savaşı ve Kadınlar", **Kılavuz Dergisi**, s. 50 (2014): 30-37.

⁵³ Brown, Hart, Graafland, **age**, 46.

etkileyen Birinci Dünya Savaşı'nı topyekûn savaş kavramı ile anlamak amaçlanmaktadır. Hem birey hem de yedek subay olarak zorunlu askerlik nedeniyle savaşa katılan asker, sadece asker olarak değil aynı zamanda vatandaş olarak da savaşın yarattığı yıkımla yüz yüze gelmiştir. Askerlerin savaşa katılma motivasyonları ve asker celplerinin ellerine ulaşmasından, cepheye intikallerine kadar yaşadıkları, hissettikleri somutlaştırılmaya çalışılmaktadır. Beşinci bölümde ise, savaş süresince, yine asker hatıraları, günlükleri, mektupları temel alınarak, asker davranışlarını ve psikolojilerini etkileyebilecek kavramlar, kategorilere ayrılmıştır. İdeal ile gerçekte yaşanan arasındaki çelişki arttıkça psikolojik gerilimin arttığı varsayımı üzerinden kavramlar tartışılmaktadır⁵⁴. Özlemler, maneviyat, moral ve toplumsal değer kavramları, bazen örtük bazen açıkça anlatı örneklerine yansıdığı şekliyle anlaşılmaya çalışılmıştır. Travma emareleri, endişe ve derin kaygılar anlatılarının satır aralarında taranmıştır.

⁵⁴ “Combat Stress”, US Marine Corps, <https://www.marines.mil/Portals/59/Publications/Combat%20Stress.pdf> [26.05.2019].

2. ASKER ANLATILARI İLE TARİH TEZİ

Anı/hatırat, günlük ve mektuplar tezin kurgusal ve yazımsal sürecinde ana kaynaklardır. Savaşın, yüksek rütbeli ve muvazzaf subayların, “büyük adamlar”⁵⁵ gözünden değil, sıradan askerin anlatıları ile benlik belgeleri (*ego documents*) okumaları üzerinden değerlendirilmektedir. Rütbeli askerlerin anı/hatıratlarında; ordu içindeki konumları da göz önüne alındığında, cephe içindeki gündelik yaşam örneğinin iştirak hizmetlerindeki aksaklığın askerler üzerindeki etkisine ve bunun paralelinde savaşın pratikte nasıl deneyimlendiğine, savaşın askerler üzerindeki travmatik etkilerine vs. değinmedikleri görülmektedir. Daha çok savaş içindeki stratejik kararlarının meşrulaştırıldığı, ordu içindeki konumlarını yükseltme kaygısıyla yazılan anlatılar olduğu okuna gelmektedir. Çalışmamızın siper hayatı, rütbesiz ve düşük rütbeli asker deneyimlerini kapsamaması nedeniyle, Birinci Dünya Savaşı’na katılan er, erbaş ve yedek subay anlatıları yol gösterici olmuştur. Savaştan bu yana yüzyıldan uzun bir zaman diliminin geçtiğini düşünecek olursak, askerin, savaştaki gündelik yaşamını, cephe deneyimini anlamak için, anı/hatırat, günlük, mektuplar incelenmedi gerektiği düşünülmektedir.

2.1. Asker Anlatılarının Kaynak Olarak Potansiyelleri ve Tezde Kullanımı

Savaşı bu yüzyıldan anlayabilmemiz için birincil kaynak olarak kullanılan anı/hatıra, günlük ve mektup gibi anlatı türleri, kişinin tecrübesini, kendi hatırlama biçimiyle yazdığı ama “gerek söz konusu tecrübenin yaşandığı, gerekse de hatırlamanın gerçekleştiği siyasi, sosyal ve kültürel bağlamın bu söylemi etkilediği ve

⁵⁵ Özgür Türesay, “Tarihyazını ve Biyografinin Dönüşü”, **Halil İnalıcık Armağanı I** (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2009): 333.

biçimlendirdiği bir öznel hakikat sunan belgelerdir.”⁵⁶ Askerlerin savaş deneyimlerini anlama yönünde yol gösterici olan bu kaynakların, tüm belgeler gibi doğru analiz edilmeleri gerekmektedir. “Bu tür kaynakların bazı şeyleri unuttukları, bazı şeyleri sakladıkları ya da seçtikleri, kimi şeyleri sessizce geçıştirdikleri unutulmamalıdır.”⁵⁷ Başlı başına insanı anlamının karmaşıklığı yanında, savaşın getirdiği ruh hali de düşünöldüğünde, bazı anlatılarda birden dramatik şekilde değişen duygu durumları ile karşılaşölmüştür. Savaşa gönüllü katılan askerlerin cepheye yeni intikal ettikleri dönem yazdıkları ile savaş koşulları değıştikçe ve şartlar çetinleştikçe yazdıkları arasındaki değışen ruh halleri gibi. Anlatılarda bu gibi değışimler ya da çelişkiler, savaş koşulları ve bu koşulların getirdiği ruhsal durum düşünöldüğüne beklenen bir durum olmaktadır. Bu noktada “çelişkilerinin azlığının ya da azaltılmışlığının, anının daha çok kurgulanmış olmasına ve “hakikatten” uzaklaşmasına işaret ettiği düşünölebilir.”⁵⁸ Savaşa gönüllü katılan İbrahim Arıkan savaş süresince tuttuğu notlar ile oluşturduğu anılarında, “vazifemizin ağırlığı altında eziliyorduk. Devriye ve nöbetler altışar saattir”⁵⁹ ifadesi ile savaşın zor ve ağır şartlarından bahsetmiştir. Savaşa gönüllü katıldığını düşünürsek, günlüğünde cepheye katılmadan önceki duygu durumu ile savaşın ilerleyen sürecinde bahsettiği hali birbirinden oldukça farklı olduğu görölmüştür. Koşullar değıştikçe, koşullara verilen tepki, duygu durumu ve motivasyon nispeten değışir, fakat buradaki, bu anlatılarda rastlanan, dramatik ve ani bir farklılaşmadır. Savaşa katılma motivasyonu ne olursa olsun, askerin yaşantısı birden çok karmaşık savaş deneyimi halini almış ve bu süreçte değışen, dönüşen duygu durumları günlük türü anlatılara çokça yansımıştır. Anlatılarda, savaş öncesi hayatlarına, yaptıkları işlere, ekonomik durumlarına kadar pek çok açık/kapalı anlatıma rastlanmıştır. Bu noktada, “anlatıcının kendi bağlamından ne kadar fazla haberdar olursak, anlatıcının metninin içeriğine ve o metnin sübjektif hakikatine o denli yaklaşabileceği düşünölmektedir.”⁶⁰

⁵⁶ Beşikçi, **Tarihyazımında Hatırat**, 278.

⁵⁷ Türesay, **age**, 347.

⁵⁸ Sürmenyan, **age**, 27.

⁵⁹ Arıkan, **age**, 21.

⁶⁰ Beşikçi, **Tarihyazımında Hatırat**, 268.

Anı/hatırat türü anlatılar, günlükler gibi, o anı ve o anki atmosferi bütünüyle anlatma çabasından ziyade, olaylar yaşandıktan sonra kaleme alındıkları için, bazı örneklerinde de görüldüğü gibi, savaş esnasında yaşanan ve hissedilenin aksine, toplumsal cinsiyetçilik üzerinden, kendini daha erkek⁶¹, bazen daha güçlü, daha dayanıklı ya da kahraman göstermek için, mevcut gerçekliğin çarpıtılmasıyla, bazen de abartılmasıyla yazılmış olabilmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi:

“Kişisel anlatılar da bu anlamda birer hafıza kaydıdır; savaşa dair tecrübeler kişinin kendi hafızasında şekillendiği biçimiyle nakledilmektedir. Bununla birlikte, kişisel hafızayı statik, sabit ve geçmişe dair bilgileri hep aynı donmuş hâliyle saklayan ve onları mekanik bir biçimde geri getiren bir yer olarak varsaymak ciddi bir yanılsamaya yol açacaktır.”⁶²

Yaşanılan zor bir anı sanki kendi değil de yanındaki asker arkadaşı yaşamış, hissetmiş gibi, kendi duygularını başkası üzerinden aynalayarak da yazıldığı görülmektedir. “O” değil de yanındaki korkmuş gibi anlatabilmektelerdir. Çünkü korktuğunu söylemek o askerin dünyasında, kahramanca ve erkekçe olmayan bir durumken, mektup sahibi için ise ailesini, sevdiklerini üzmemek, endişelendirmemek için çarpıttığı gerçek olabilmektedir. Günlük sahibi de aynı endişeleri bazı noktalarda taşıyabilir, kendisine bir şey olması ya da günlüğün başkasının eline geçmesi durumlarını düşündüğünde, samimi hislerini kâğıda dökmemiş olabilirler. Yine aynı şekilde başkası üzerinden mevcut duygu durumunu anlatmayı denemiş olabilirler. Bu tür anlatılarda karşılaşılan bir durum da yukarıda da değinildiği şekilde, rol abartmaları, yüceltmeleridir, kahraman asker imajını pekiştirmek için sözler, cephedeki diğer arkadaşlarından daha üst bir konumda olduğunu göstermek istercesine tespitler, değerlendirmeler yapabilmektelerdir.

“Anı/Hatırat tarzı yazılar kaleme alındıklarında, yaşanan ve yazılan arasında zaman geçtiği için, bu deneyimlerini yeniden yaratabilir ya da yeniden inşa etmiş olabilirler. Deneyimden sonra elde ettikleri bilgileri de bu olay üzerinden anlatabilirler.”⁶³

Yukarıda değinilenlerin paralelinde, anı/hatırat, günlük ve mektup türü anlatıların okumaları; neyi ne kadar yansıttıkları, gerçek duygularının ne derece samimi olduğu tartışması içinde yapılmaktadır. Savaşın ve savaş koşullarının, askerlerin çok büyük

⁶¹ Yanıkdağ, *Cihan Harbi’nde Korku*, 243.

⁶² Beşikçi, *Tarihyazımında Hatırat*, 260.

⁶³ Winter, *age*, 4.

bir bölümünün yaşadıkları yeni, korkutucu deneyim olduğu kabulü ile geneli yansıtan anlatılar temel kabul edilmektedir. Geneli yansıtmayan çalışmalarla örneğin Birinci Dünya Savaşı, tehlikeli olduğu için, askerler için yıkıcı bir deneyim değil, heyecan verici, maceracı ve eğlenceli olduğunu iddia eden çalışmalarla da karşılaşmıştır⁶⁴. Geneli yansıtan; “anıların neredeyse hepsi, bombardımanları, başlarının üzerinde uçan, vızıldayan, çığlık gibi acayip sesler çıkaran top mermilerini tasvir eder”⁶⁵ ve bu sesi ilk duyduklarında sanki kendilerini sağır edeceğini düşünmüşlerdir. Savaş ve siperlerdeki zorluklarından bahsetmişlerdir.

“Çok küçük kazanımlar için çok büyük kayıplar verildi. Savaş, on iki milyon kişinin doğrudan ölümüne neden olmuştur. Yirmi bir milyon asker yaralandı ki bunların çoğu ömürlerinin geri kalanı boyunca tıbbi yardıma muhtaç kalmıştır.”⁶⁶

Örneğin, pek çok anlatıda, kış şartlarından ve siperlerdeki hayatın zorluğundan ve Çanakkale Cephesi ile ilgili tezde kaynak olarak kullanılan anlatıların hemen hepsinde, siper yaşantısının statik durumundan ve yetersiz beslenmeden bahsetmiştir. Korkunç savaş makinası seslerinden ve bu seslerin sağırlaştırıcı etkisinden. Pek çok cephe hâkim olan su sıkıntısından ve bu durumu aşmak için çeşitli yöntemlere değinilmiştir. Genel tanımını anlamlandırmak için tüm bu trajediyi gözler önüne seren ve savaşa katılan pek çok ülkede yer alan;

“anıtlar bize bir dizi şey anlatmaktadır. Her şeyden önce bunlar zafer anıtları değil, yas anıtlarıdır: Savaşı kazanmış ülkelerdekiler dâhil bütün bu anıtlar, savaşı muzaffer çıkılan bir mücadele olarak değil, bir trajedi olarak gösterilmektedir. Başarıdan ziyade fedakârlıkları ve kayıpları vurgulamaktadırlar.”⁶⁷

Tez kaynaklarını tararken yukarıda değinilen örnekler gibi ortak savaş koşulları ve yarattığı ruh halini yansıtan kaynak anlatılar yorumlanmaktadır. Savaşın, koşullarının ve yarattığı ruhsal durumunun öngörülebilir ve genellenebilir olması üzerinden, bu gerçeklerin aksine ifadeler var ise alt metin okumaya gayret edilmektedir. Örtük olarak verilen anlamların, dolaylı olarak gösterdiği nedir üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Bazı anlatılarda ya da anlatının bir bölümünde, yaşandığı süreçteki genel atmosferin dışında ifadeler ile karşılaşıldığı da olmuştur. Yüzeyde anlatılanın

⁶⁴ Niall Ferguson, *The Pity of War* (London: Basic Books, 1998), 358.

⁶⁵ Habeck, *age*, 97.

⁶⁶ Neilberg, *age*, 120.

⁶⁷ Winter, Parker, Habeck, *age*, 18.

dışında, akışın tersine, sembol, kelime, direkt değil dolaylı olarak “anlama” ulaşılmaya gayret edilmektedir. Bazen anlatı sahibinin mektubunda bahsettiği, önermeler, mevcut gerçekliğin uzağında bir yerde duruyorsa, asıl imgelenecek anlama yönünde gayret gösterilmiştir. Askerin savaştan önce, nereden nasıl bir sosyo-kültürel ortamdan geldiği, gündelik hayatı ve rutinleri, dâhil olduğu topluma ait kalıpları, değer yargıları, savaş öncesi yaşadığı yer halkının ekonomik durumu gibi anlatı sahibinin duygu ve algı durumunu şekillendiren ayrıntılar merak edilmiştir.

“Kişisel anlatı metninin anlatıcısının da kendi doğru bağlamı içerisine yerleştirilmeye ihtiyacı vardır. Geçmişinden, sosyal yaşamından, siyasi kültüründen ve kolektif hafızasından tamamen izole bir “özerk anlatıcı” tanımlamak mümkün değildir. Anlatıcının kendi bağlamından ne kadar fazla haberdar olursak, anlatıcının metninin içeriğine ve o metnin sübjektif hakikatine o denli yaklaşabiliriz.”⁶⁸

“1914’te çarpışmaya başlayan profesyoneller değil, savaşın ilk birkaç ayında büyük bir kısmı yok edilen orduları takviye etmek için askere alınan er/erbaş ve yedek subaylar ve gönüllülerdir.”⁶⁹ Bazı anlatıların olası saldırılarda başka birinin eline geçtiği yandığı, çamur veya karın altında kaldığını düşünmemek olası değildir. Savaş dönemi sosyo-kültürel şartları düşünüldüğünde, çok az kişinin okuryazar olduğu bilinmektedir ve bugüne ulaşan çok küçük kümeden, ufak bir azınlığın sesi olmuştur.

“Mikro-tarihsel”⁷⁰ perspektiften, geneli yansıtan örnekler üzerinden, savaş deneyimlerine temas edilmeye çalışıldı. Okunan anlatılarda yukarıda bahsedilen “genele uyan” örnekler dışında, uymayan örneklerle de karşılaşıldı. Otuz dört yaşında aristokrat İngiliz bir aileye sahip olan Hon Edward Cadogan, gönüllü olarak savaşa katılır ve savaş esnasında Gelibolu’da günlük tutmuştur. Savaşta ayrıcalıklı konumu yardımıyla, 14 Aralık 1915 günü, altmış gündür savaştayken, Mısır’a kalkan bir gemi ile Gelibolu’dan⁷¹ ayrılmıştır. Genele uymayan ayrıcalıklı konumu nedeniyle, cephenin sıcak savaşın içinde olmamasına rağmen, Hon Edward, savaşın ve çevresinde yaşananların acı gerçekliği ile aşağıdaki satırları genele paralel bir dille ifade etmiştir: 29 Kasım 1915 günü hayatında hiç o güne kadar kötü bir gün

⁶⁸ Beşikçi, **Tarihyazımında Hatırat**, 268.

⁶⁹ Jones, **age**, 234.

⁷⁰ Georg G. Iggers, **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyıl Tarih Yazımı**, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 103-120.

⁷¹ Cadogan, **age**, 90.

geçirmediğinden, öldürücü soğuktan, yiyecek hiçbir şey olmamasından, gece donarak ölen insanlardan bahsetmiştir. Yetkililere kızar, hiçbir şeyin onları etkilemediğinden, siperlere gidip durumun ne kadar kötü olduğuna bakmadıklarından yakınmıştır. “Herkes aynı durumda herhalde. Adamlarımdan biri, siperlerin gerisinde hıçkırarak ağlayan Türklerin sesini duyuyormuş. Kıyafetlerim, yattığım yer hiç kurumuyor, sürekli yağış var...” şeklinde ifadesi ile okunan diğer günlüklere paralel durumlardan bahsedilmektedir.

Geneli destekleyici ve asker anlatılarına tamamlayıcı olmaları nedeniyle, savaştaki görevi ve mesleği gereği iyi gözlem yapmak durumunda kalan kişilerin anlatıları da değerlendirildi. Savaşan sıradan askerlerin yaşantısına dışarıdan bakıp gözlemleyen ve savaşa katılan üç basın muhabirinden biri olan 1879 Avustralya’da doğan Bean’in⁷² savaş esnasındaki Gelibolu’daki notlarından faydalandı. Savaş patlak verdiğinde otuz dört yaşında olan Bean, gönüllü muhabir olarak Çanakkale Savaşı’na katılmıştır. Generalden, savaş esnasında yazdığı haberleri, kendisine okutmadan haber göndermeyeceği yönünde uyarı almıştır. 21 Mayıs 1915 tarihli günlüğünde; “Gelibolu’ya geldiğimizden beri sorduğum şey şu; su ihtiyacı için ne gibi planlar yapıldı ve gerçekten kış geldiğinde erzak ihtiyacı nasıl karşılanacak? Denizde iki su dubamız var ama fırtına olduğunda hepsini bitirir”⁷³ şeklindeki yorumları askerler tarafından yazılan anlatıları güçlendirir niteliktedir. Askerlerin bazen yaşadıkları yoğun endişe ve korku ile mevcut koşullarını fazlaca abartabilecekleri düşünülebilir ve bu noktada savaşa gönüllü katılan ve istediği an bulunduğu Gelibolu Cephesi’nden ayrılabilen birinin de aynı kaygıda olması, tezde oluşturulan savları güçlendirmek için kullanılabilir. 28 Kasım 1915 yazdığı not;

“kış için herhangi bir hazırlık yapılmamıştı ve otoritelerin bir şeyler yapmaları gerekiyordu. Hava çok soğuk ve kışlık kıyafetlerimiz hala gelmedi. Sıcak kalmak için yürüyüş yapıyorum. Bazı askerler ısınmak için küçük ateşler yakıp, etrafında toplanıyorlar.”⁷⁴

Çanakkale Cephesi’nde er olarak çarpışan Emin Çöl, savaştan sonra yazdığı anılarında, “suyun çok kıt olduğundan ve epey gerilerden, sakalar tarafından

⁷² Charles Edwin Woodrow, **Gallipoli Correspondent, The Frontline Diary of C.E.W.Bean**, ed. Kevin Fewster (Crows Nest: George Allen & Unwin Australi Pty Ltd., 1985)

⁷³ **age**, 111.

⁷⁴ **age**, 184.

getirildiğinden ve her tabura dört saka düştüğünden”⁷⁵ bahsetmiştir. Bölümün başında bahsedildiği üzere, anılara, yaşandığı dönemden sonra yazılması ve bazı kişisel kaygıların taşınabileceği göz önünde bulundurularak okunmalıdır. Yukarıdaki örnekler gibi karşılıklı savaşan iki tarafın da birbirlerini doğrular şeklindeki yorumları, temel savı yani savaşın zor koşulları- su bulmanın zorluğunu ve soğuğa karşı da çetin bir savaş verildiğini- ön kabulünü destekler yöndedir.

Savaşan insanların anlatılarına, savaşın ve zorlayıcı çevresel şartların dışında, savaşın psikolojik boyutu da yansımıştır. Günlüklerine ve bazı izlerinin de mektup ve anlatılara yansıdığı gibi; kısa süreli hareket edememe, donup kalma, konuşamama, bel bükülmesi ve kontrolsüz titreme ve kötü rüyalar, çokça uykusuzluk -hem savaş makinalarının sesinden hem de korkudan- ve kontrol edilemeyen duygu yoğunluğu gibi semptomlar sıklıkla okunmaktadır. Tüm bu semptomlar o dönem psikoloji biliminde bazen “histeri”⁷⁶ olarak nitelendirilmiş ve bu yukarıda bahsedilen zor deneyimler askerlerin anlatılarına çokça yansımıştır. Askerlerin büyük bir çoğunluğu o dönem psikoloji biliminin adlandıramadığı savaş kaynaklı sıkıntıları bedenlerinde hissetmeye başlamışlardır.

Savaşa gönüllü olarak katılan Ahmet Göze, savaştan sonra kaleme aldığı anılarında savaşın yaratmış olduğu duygu durumu bozukluğunu şu şekilde anlatmıştır:

“Çünkü yanında uzanan levazım yarbayı uyku arasında Mülazım Ahmet’e titreyerek sokuluyor bazen dehşete kapılmış gibi sarılıyordu. Meğerse sinirleri iflas eden kaymakam uyuyanların horultusunu duydukça, “Ruslar arkadaşları mı boğazlıyor” diye dehşete düşüyor ve ihtilaçlar içinde kıvranıyormuş.”⁷⁷

Anlatılarda bahsedilen rüyalara, savaş travması ve ölüm korkusunun da yansıdığı okunmaktadır. Savaş esnasında yazdığı günlüğünde M. Fuad, 6 Nisan 1915 tarihinde gördüğü kâbustan şu şekilde bahsetmiştir; “Sabaha karşı müthiş bir rüya gördüm. Birader pencerede ağlar gibi. Babam ve anamın içi kan ağlıyor. Ben ona gitme,

⁷⁵ Çöl, **age**, 37.

⁷⁶ Yücel Yanıkdağ, "Harp Nevrozu (Savaş Yorgunluğu) ve Tıbbi Yaklaşım", **Toplumsal Tarih Dergisi**, s. 198 (Haziran 2010): 198.

⁷⁷ Göze, **age**, 37.

Kafkas'a gitme demiştim diyar. Ağlıyorlar ve bana acıyorlar.”⁷⁸ Rüyasında ailesini çok üzgün görmesi, bilinçaltında kendi durumuna üzüldüğünü ve başına gelecek herhangi kötü bir durumun onları derinden etkileyeceğinin kaygısını taşıdığını ve acımaları da aslında M. Fuad'ın kendine, şu anki hayatına acıması olarak yorumlanabilir. Çanakkale Cephesi'nde esir alınan Michel Antoine ifadesinde, yaşadığı korku ve bu durumun yarattığı travma sonrası stres bozukluğunu şu şekilde anlatmıştır: “Bir obüs mermisinin infilakıyla yere düştüm ve toprağa gömüldüm. Dilim tutuldu. İki gün bu halde ve bir Türk mevkilinden dört metrelik bir mesafede kaldım. Sonra dilim açıldı.”⁷⁹

Asker anlatılarında, rastlanan bir diğer ve tez ile de bağlantılı olan, maneviyat ve moral değerlerdir. Bu değerler, kişinin kendini şekillendirmesinde ve hayat algısının oluşmasında oldukça belirleyicidir. Kişinin ne kadar dindar olduğu, bayram ya da Noel gibi dini ritüellere karşı algısı bile savaşı ve cephedeki hayata bakışını oldukça etkilemiştir. Çünkü din üzerinden savaş meşrulaştırılmış ve şehitlik mertebesi ile de “ölen” kişiye bir sınıf vaat edilmiştir. 1914-1915'te Sarıkamış Harekâtında Osmanlı Ordusu'nda sıhhiye onbaşı olarak yer alan Ali Rıza Efendi, orduda sıhhiye müfettişi olan doktor ağabeyinin aracılığıyla, sıradan bir ere göre daha güvenli diyebileceğimiz şartlarda savaşa katılmıştır. Savaş esnasında yazdığı günlüğünde, düşmanla sıcak çarpışmalarından ve bir kasabaya geldiklerinden bahsetmiştir: “İkinci namazı camide kılınıp ardından şehitlerin ruhlarına mevlit okundu”⁸⁰ şeklinde günlüğüne not düşmüştür. Yeni Zelandalı asker Bill Leadley Çanakkale Cephesi'nde, Osmanlılara karşı savaşır ve Ağustos 1915 tarihinde yazdığı cephedeki günlüğünde, moral, motivasyon ve savaş, ölümü meşrulaştırmak için bir konser verildiğinden bahsetmiştir. Bill gerçekten melekleri görebilmek ve bağışlanmak için savaşta çarpışıp ölmesi gerektiğini düşünmüştür. Kendisi gibi o konserde olan birçok kişiyle tanrının şarkılar aracılığıyla konuştuğunu hissettiklerinden bahsetmiştir⁸¹.

⁷⁸ Mehmed Fuad Tokad, **Kıbrıt Kutusundaki Sarıkamış- Sibiryâ Günlükleri**, ed. Jack Snowden (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 38.

⁷⁹ Ahmet Tetik ve diğ., **Çanakkale Muharebeleri'nin Esirleri- İfadeler ve Mektuplar I. Cilt** (İstanbul: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2009): 152.

⁸⁰ Eti, **age**, 123.

⁸¹ Leadly, **age**, 66-67.

Birbirine karşı savaşılan iki ayrı asker hikâyesinde, dinleri farklı olsa da savaşı, savaşmayı ve savaşta ölmeyi yücelten ve bunun yanında ölümü bir kurtuluş olarak gösteren paralel inanç yargıları göze çarpmıştır. Celal Bey, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde, 1 Mayıs 1915 tarihli günlüğünde yukarıda değinilen konu ile ilgili olarak şu satırları yazmıştır:

“Askerin birkaç gündür kendi kendilerini sağ ellerinden vurmakta oldukları ve bunların adedinin arttığı görülüyor. Bunlar derhal divan-ı harbe verilecek ve kurşuna dizilecektir. Subayların askere dini tavsiyelerde bulunmaları, onlardaki bu kötü maneviyatı kaldırmaya uğraşmaları lazımdır. Her gün askere birer saat dini tavsiyelerde bulunulmak, maneviyatın en yücesine sahip olan dedelerimizin, İslam ulularının dinin, vatanın selameti için ne kadar ağır, zor hayata katlandıklarından, nihayet dünyaya hâkim olduklarından bahsedilerek askerin cengaverlik hisleri tahrik ve teşvik edilecektir.”⁸²

Farklı dinlerden de olsalar, bayramlarda kutlama yapamadıklarından yakınıp, aileleriyle geçirdikleri o zamanları hatırladıkları okunmuştur.

Yukarıda bahsedilenlere özetle; geleneksel tarih yazımındaki “büyük adamlar”⁸³ ve olayların tarihi yerine, çokça ihmal edilmiş olan sıradan asker, tarihin merkezine konmaya çalışılmaktadır. Aşağıdan tarih⁸⁴ (history from below) ile anı, hatıra, günlük ve mektuplar yorumlanarak, kendi kaderlerini tayin edemeyen ve kendi münferit hikâyesini yazamayan sıradan askerin, hakları kendilerine teslim edilmeye çalışılmıştır. Militarizm ve toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden gelişen “milli erkeklik”⁸⁵ mitinin ve propaganda ile meşrulaştırılan savaş ve savaşma kavramlarının, asker anlatılarını şekillendirdiği ve bazen sansüre neden olma ihtimalleri göz ardı edilmemiştir.

2.2. Yedek Subay ve Er Anlatıları

Tezde birincil kaynaklar, er ve yedek subay anlatılarını kapsamaktadır. Yedek subaylar, zorunlu asker statüsüyle, Birinci Dünya Savaşı'nda artan kumanda ihtiyacını karşılamak için, medrese, yüksekokul mezunu ya da henüz mezun olmamış

⁸² İstekli, **age**, 153-154.

⁸³ Türesay, **age**, 333.

⁸⁴ Peter Burke, **Tarih ve Toplumsal Kuram**, çev. Mete Tunçay. 5. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 38.

⁸⁵ Sünbülöğlu, **Militarist İktidarın Döğüm**, 3.

olan öğrencilerden oluşmuştur. Toplumun eğitilmiş tabakasının savaşa katılması ve orduda görev üstlenmesi bütün bir topluma örnek teşkil edecek bir davranış olarak onay görmektedir. Böyle bir teşvikin yanı sıra;

“ihtiyat zabıt adaylarına, aslında zorunlu askerlik sistemine tâbi oldukları ve onun gerektirdiği hizmet yükümlülüğü açısından diğer toplumsal aktörlerden farklı olmadıkları da doğrudan ya da dolaylı olarak hep hatırlatılmıştır.”⁸⁶

Okuryazar oranının oldukça az olduğu o dönemlerde çok az er anlatısına rastlanmakla birlikte, bu savaşa katılan mektepli kitle daha çok metin geride bırakmıştır. Savaşta yer alıp okuma yazma bilmeyen pek çok düşük rütbeli ve rütbesiz askerin kendi kaleminden anlatılarını hiçbir zaman okuyamayacağız. Birinci Dünya Savaşı'na katılan büyük bir çoğunluğun “sıradan asker” olduğu düşünüldüğünde, o dönemin okur-yazar sayısı da göz önüne alındığında, deneyimlerini okuyabileceğimiz, yedek subay ve yedek subaylara kıyasla daha az er anlatısı kaynak olarak bugüne kadar ulaşmıştır. Tezde, “aşağıdan tarih” anlayışı ile kurgulanan, yedek subay ve er anlatıları yardımıyla yaşanan dönemin yeniden canlandırılma çabasıdır.

Savaştan önceki hayatında, ordu ve ordu içi ilişkilerin dışında, sadece günlük yaşantısında normal vatandaş kadar ordu ile ilişkilenen yedek subay ve erler, savaşla ve cephe deneyimi ile birden askerî ilişkilerin içinde kendilerini bulmuşlardır. Bu nedendir ki hem içeriden bir göz hem de dışarıdan daha eleştirel ve objektif gözlem yapabilir durumda olmuşlardır.

Kafkas Cephesi'nde, coşkulu duygularla savaşa katılmış ve savaş esnasında yaralanmış, küçük bir birlikte onbaşı olarak görev alan Faik Tonguç, anılarında ast-üst ilişkileri ve üstlerin imtiyazlı durumlarından şöyle bahsetmiştir:

“Orduya katıldığımdan beri karşılaştığım bazı durumları nefret ve tiksintiyle karşılamamak mümkün değildi. Ordudan bölüklere kadar eşya ve erzak, yolsuzluk deryası içinde yüzmekteydi. Hükümetin, milletin bin bir zorlukla bularak gönderdiği eşya Erzurum menziline gelir, subay ve askerler iyilerini seçer, üzerlerindeki eşya ve çamaşırları değiştirirler, kolordu, tümen, alay, taburda da birer elekten geçtikten sonra geri kalan işe yaramayacak eşya bölüklere ancak gelirdi.”⁸⁷

⁸⁶ Beşikçi, *İhtiyat Zabıtından Yedek*, 59.

⁸⁷ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında, Bir Yedek Subayın Anıları*, Dördüncü Baskı, ed. Emre Yalçın (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs 2008), 127-128.

Savaşa katılmadan önce polislik mesleği ile uğraşan Mehmet Ragıp, savaş esnasında tuttuğu 24 Ocak 1918 tarihli notunda ast-üst ilişkileri ve erlerin durumunu şu şekilde anlatmıştır:

“Ordunun haline bakın ki bu efrat güya fırkanın en güzide askerleri. Bugün talim-i askerinin ilk evveliyatını yaptırmaya mecbur kaldık. Bunu da bilmiyorlar. Dermansızlıktan, zayıflıktan o kadar vücutlarında düşkünlük var ki tüfeksiz, çantasız, palaskasız oldukları halde atlamaları, sıçramaları bile yapamıyorlar. Yalan değil bir metre yere koşarak atlayamıyorlar. Serbest serbest kollarını daire halinde kaldıramıyorlar. Dizleri üzerine çöküp yukarı fırlayamıyorlar. Ayakları üzerinde salim bulunamıyorlar. En iptidai asker bu kadar bedeni liyakatsızlık göstermez. Ben hayret ettim ve memleketimize acıdım. Yazık bu memleketin evlatlarına. Yüzbaşı ayaklarına koca çizmeleri çekmiş, sırtında mükemmel kalın elbise, karnını patlayıncaya kadar doyurmuş ortaya çıkıp bar bar bağırıyor: - Böyle uyuşukluk olmaz, asker çevik olmalı, ölü gibi duruyorsunuz. Dik durmalı, kuş gibi sıçramalı, şöyle muntazam böyle mükemmel olmalı.”⁸⁸

Çanakkale ve Irak Cephelelerinde tabur imamı olarak görev yapmış olan Abdullah Fevzi Efendi, subayların erlere yaptıkları eziyeti savaş sonrası kaleme alınan hatıratında şöyle bahsetmiştir;

“erler en fena şekilde dövülürler. Organları ve bedenleri zarar görür ve yaralanırlar, hasta olurlar. Bayırlar. Haklarına riayet olunmadığı gibi, ırz ve namusları da güvence altında değildir... Onlar bu hakaretleri ve horlamaları görünce, halini kimseye arz edemez, gizli gizli bir köşede ağlar, esirler ve yetimler gibi matem tutar, kazara bir hâmi bulursa ona dertlenmeye çalışır. Fakat heyhat! Onlara kim acır, onları kim bu dayanılmaz durumdan kurtarır? Eğer birisi azıcık acıyarak, merhamet ile onların halini düşünse, onları tıpkı yok edilmek üzere yırtıcı hayvanların, aç kurtların önüne atılmış, istedikleri yöne sürülüp güdülebilen koyun ve davar sürüleri olarak görür. Fakat bu kurtlar ve yırtıcı hayvanlar yaptıkları bu zulümlerden hiçbir zaman sorumlu olmazlar. Onlar daima serbesttirler.”⁸⁹

Profesyonel asker için ölü bedenleri görmek sıradanlaşabilir fakat daha önce eline silah almamış bir kişi için bu deneyim oldukça çarpıcıdır ve bu anlatılarına yansımıştır. Anlatılarda çoğunlukla, savaşa katılmadan önceki coşkulu ve vatanperver kolektif duygularının, savaş esnasında ve sonunda, yerini daha çok bireysel kaygılara, kendini ölmeden savaş durumundan kurtarmaya, sevdiklerine ve savaştan önceki yaşantısına geri dönmeye yönelik bir beklentiye bıraktığı görülmüştür. Savaşa katılmadan önce, ticaret ile uğraşan Hüseyin Avni'nin anılarında, savaşa oldukça coşkulu duygular ile katılmış olduğunu fakat savaş

⁸⁸ Serezli Mehmet Ragıp, **Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Neferi (1917-1918)**, ed. Raif İvecan, Ahmet Efioglu (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 179.

⁸⁹ Abdullah Fevzi Efendi, **Çanakkale Cephesi'nde Bir Müderris**, ed. Ali Osman Koçkuzu (İstanbul: İz Yayınevi, 2011), 170.

esnasında, savaşın gerçek yüzünü gördüğü okunmaktadır. Kafkas Cephesi'nde savaşırken, vasiyetini künyesine koyuyor ve kardeşinin adresini yazıyor ki yazdığı defter birinin eline geçerse kardeşine verebilsin. şu satırları künyesine iliştirir; “son elveda, pek basit adi bir tarihten ibaret “kara bahtım” olan hatıra defterimi okusunlar.”⁹⁰ Askerlik mesleğinden gelen kişilere kıyasla yedek subay ve er anlatılarında, mekânı, koşulları daha iyi gözlemleyen, değerlendiren daha zengin ayrıntılar ile karşılaşıldı. Küçük rütbeli askerlerin, savaşın, pratikte nasıl deneyimlendiğine, cephedeki gündelik hayatta daha sıklıkla değindikleri görüldü. Savaşın fiziki kısıtlarına değindikleri okunmuştur. Fiziki şartların da baskıcı etkisi ile savaş süresince gün geçtikçe artan savaşın psikolojik yıkımı da anlatılara yansımıştır.

⁹⁰ anlı, age, 121-122.

3. İNSAN ve TEKNOLOJİ

3.1. Askerin Fiziki Savaş Tecrübesi (Siper Savaşı ve Süngü Hücumu)

Savaşlarda, ateşli silahların etki gücünün artması ile süreç içinde gelişen, yerin altına doğru inmeye başlayan savunma anlayışı doğmuştur. 16. yy'de kullanılmaya başlayan “tabya mimarisi”, savaşların uzaması ve bu duruma bağlı olarak savaş alanlarında daha fazla zaman geçirmek zorunda kalan askerlerin hem savaşabileceği hem dinlenip, uyuyup, günlük ihtiyaçlarını yerine getirecekleri alanlar haline gelmiştir. “Bütüncül bir terim olan tabya mimarisinin gelişimi Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar sürmüştür.”⁹¹ Siperler; özellikle uzun mesafe silahların etki alanları beş kilometreye kadar çıkınca, zemin seviyesi altında korunaklı ve çoğu iki-üç adam yan yana durabilecek kadar genişliğe sahip, gözetleme dürbünü olan, düşman siperleri ile arasında dikenli teller bulunan alandır. Siperler genel olarak zikzaklar halinde kazılıyordur. İngilizler bu alanlara, “funk hole”⁹² , “korku delikleri” demişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı’na katılmış her devletin siper kazıcı ekiplerinin yanında mayınlama için “köstebek” diye tabir edilen birlikleri mevcuttur. Çoğu zaman köstebekler yerin altında yaşamışlardır. Mayınlama işlemi sürekli olarak savaşan iki taraf için de tedirgin edici bir durum olmuştur. Askerler, altlarından geçip mayınlama ile karşı tarafın askerlerini havaya uçurabilmişlerdir. Ayrıca askerler tünel kazıldığını duyduklarında tedirginleşip, konsantre olup iş yapamaz olmuşlardır. Savaşan güçler taktiksel olarak eski savaş manevralarını kullanmak suretiyle kuşatma ve aktif siper

⁹¹ Osman Ülkü, “Osmanlı İmparatorluğunda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 27 (Erzurum 2007): 249.

⁹² Stephen Bull, **World War One Trench Warfare (1) 1914-1916** (Oxford: Osprey Publishing, 2002), s. 10.

savaşları tekniklerini kullanmışlardır. “Taraflar siperlerini dikenli teller ve makinalı tüfek yuvalarıyla koruyor, bunların piyade hücumuyla geçilmesi adeta olanaksız hale geliyordur.”⁹³ Siper yaşamı oldukça çetin ve acımasız olmuştur.

“Sadece hayatta kalma düşüncesi askerleri ayakta tutmuştur. Savaş alanına uzak olan yerlerde dahi kötü erzak, olumsuz hava şartları altında aç, susuz, kir-pas içinde yıkılmamak son ana kadar dayanmak kaçınılmazdır. Siperlerde bir anda başlayan taarruzla karışık yoğun silah ateşi, el bombalarının mayınların infilakına hazırlıklı olabilmek askerleri fazlasıyla zorluyor ve güçlerinin tükenmesine neden olmuştur.”⁹⁴

Birinci Dünya Savaşı’nda, Çanakkale ve Sina Cephe’lerinde yedek subay olarak savaşan Emin Çöl savaş esnasında tuttuğu günlüğünde siperleri şu şekilde anlatılmıştır;

“Pekinek (siper) savaşları, tahkimat savaşı, kapalı yer savaşı demektir. Düşmanı durdurmak için en gerekli olan bir savunma savaşıdır. Yalnız açık yer savaşından daha çok savaş tekniğini gerektirir. Gözetme, ısıtma, ses dinleme, kalkan, kum torbaları ile mazgal, lağım, barınak bu tekniğin başlıca gereçleri, aygıtları idi. Hüner, hile, aldatma, dikkat gibileri de kumazlık tekniğinden sayılır. Gözetleme: Ayna ve kalkan deliği ile olmak üzere iki türdür. Ayna ile: Üç parmak eninde, yirmi cm. uzunlukta, çinko boruların iki ucunda iki ayna İngilizlerde. Bizde ise, el büyüklüğünde, beş parmak eninde, altmış-yetmiş cm. uzunluğunda iki tahta pervazın uçlarına geçirilir, iki ayna ile yansıtma olurdu. Üstteki aynanın düşmana bakan yüzeyine yansıyan düşman siperleri, dost bakan yüzeyine de yeniden yansır. Biz bu gözetleme aracını İngilizlerden öğrenmiştik. Yalnız bizim pervazın aynalarını İngilizler çabuk kırardı.”⁹⁵

Askerin tüm hayatını geçirdiği siperlerin kazılması ve kullanımı bu süreçte son derece önemli bir iş olmuştur. Öyle ki iki tarafta kendi tarzında siper kazmışlardır. Türk tarafında siper durumunu yedek subay Emin Çöl günlüğünde şöyle anlatmaya devam etmiştir;

“Bizde pekinekler bugünkü savaş tekniğine uymayan biçimde kazılır, her manga arası dört metre basamaklı, iki manga arasında yer bırakılır, mangalar yerinden çıkan topraklar önüne serilirdi. Bir bomba, bir havan mermisi bir mangayı savaş dışı ederdi. Böylelikle çok yitik verirdik. Sina Cephesi’nde bile bu biçim siperlerden vazgeçilmemiş, Arıburnu’ndaki İngiliz siperlerinden örnek alınmamıştı. İngilizler çekildikten sonra siperlerini gezdim. İki buçuk fit derinliğinde, dört kişilik ateş yeri, arası bir köprü gibi konulmuş üzerine toprak atılmış, arka yeri sığınak yapılmıştı. Sekiz kişi alan bu barınakların elli cm. yanılmış, iki yanı kaldırım biçiminde idi. Burada yedek olarak bulunanlar dergi, gazete, roman okuyorlar, resimler seyrediyorlar, iskambil oynuyorlarmış. Bu sığınakların üzeri toprakla yükseltilmiş, çiğnenmiş olduğu için değme havan topu etkisiz kalır. Dört savaşçının yönü kum torbalarıyla kapatılmıştı. İngiliz tüfeklerinin arpacak kulakları bu kum torbalarının arasına sığdırılmış. Gözetleme dört köşeli boruların iki ucuna ters konan aynalar ile yapılmış. Nişancılar tabandan bir metre

⁹³ Neilberg, *age*, 105.

⁹⁴ Spencer Tucker, “1914-1918 Birinci Dünya Savaşı”, *Dretnot, Tank ve Uçak–Modern Çağda Savaş Sanatı 1815-2000*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 98-99.

⁹⁵ Çöl, *age*, 51.

yüksekte bulunmuş. Bunun yararı bomba parçasından biraz olsun korunmaktı. İngilizlerde kalkan yoktu. Bunun için tetiğe bir tel bağlarlar, hedefi görünce teli çekerlermiş.”⁹⁶

Çanakkale’de esir düşen adı bilinmeyen bir İngiliz asker ise ifadesinde siper yapımını şu şekilde anlatmıştır:

“Siper savaşı oldukça yavaş işleyen bir süreç. Bizlerden istenen kazma işlemi çok uzun zaman alır. Siperlerimiz oldukça derin. Bir de üç buçuk-dört metre yüksekliğinde korkuluklarımız var. Yani bizler açıkça yer altında yaşıyor ve çok yakında gelecek olan kış için şimdikinden daha da derinlerde olacak yaşam alanlarımızı hazırlamaya çalışıyoruz.”⁹⁷

Askerler öldürücü kurşunlardan kendilerini korumak için siperler kazmışlardır. Ancak sonbaharın sağanak yağmurları sel olup önüne ne gelirse sürükleyip götürmüştür. Sel sularıyla dolan siperlerdeki birçok askerin bu şekilde hayatını kaybettiklerine de tesadüf etmiştir: “16 Aralık günü de yerimizdeyiz. Bazı mahfuz mahallerden ve bazı siperlerden yahut bora gününden ve sel baskınından kalma cesetler çıkıyor.”⁹⁸

Siperlerdeki koridorlar kimi zaman ölen askerlerin bedenleri ile kimi zaman da düşen topların açtığı derin çukurlarla dolu olduğu için savaşıyan askerler ciddi sıkıntılar yaşamışlardır. Özellikle de ölüm korkusu ve bombaların oluşturduğu titreme hem fiziksel hem de psikolojik olarak askerleri yıpratmıştır:

“Biraz daha ilerledikten sonra bizim siperlere geldim. Büyük bir kan seylabesi (birikintileri) siperlerde göllenmiş ve pıhtılaşmış. Rengi siyah. Aynı zamanda içinde beyin ve kemik parçaları, et parçaları göze çarpıyor. Derhal faciayı anladım. Çünkü bu kan, ta çuvallardan aşağıya doğru boşanmış. Bulaşıkları duruyor. Bir kaç bomba parçası da hala etrafta saçılı duruyor. Bu izi takip ettim. Ta benim kovduğum önüne kadar geliyor. Zaten şüheda buradan geçiyor. Bu hal bana dehşet verdi. Çünkü tüfekte bugün iki tane oldu. Yerime geldim. Pek ziyade müteessirim. Şimdi adeta korkak oldum. Fakat düşündüm. Korku beyhude. O nerde olsa, gelip sizi bulur. Biz tedbirde kusur etmeyelim de ne olursa olsun.”⁹⁹

Çanakkale Cephesi’nde savaşıyan ve Eylül 1918’de İngilizlere esir düşen er İbrahim Arıkan, savaş sırasında yazdığı günlüğünde siperde yaşadıklarını şu şekilde anlatmıştır:

“Siperdeki vaziyete gelince; erzak her gün yalnız böcekli bakla. Uyku katiyen yok. Eşekler belde. Tüfek daimi surette elde. Siperde ayaklarını uzatacak yer dahi bulamazsın. Kış hükmünü

⁹⁶ age, 50-51.

⁹⁷ Ahmet Tetik ve diğ., **Çanakkale Muharebeleri’nin Esirleri- İfadeler ve Mektuplar II**. Cilt (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009), 1151.

⁹⁸ Cemil Conk, **Çanakkale Hatıraları II** (İstanbul: Arma Yayınları, 2002), 146.

⁹⁹ Mehmed Fasih Bey, age, 165.

icraya başladı. Düşmanın kara kedi bombaları arttı. Sık sık zayıat veriyoruz. Her manga siperinde iki adet çelik mazgallarımız var. Siperlerin akıntısı olmadığı için yağmurdan biriken suları karavanalarla siperden atıyoruz. Yine de su ve çamurdan kurtulamıyoruz. Uykusuzluktan gözlerimiz kıpkırmızı oldu. Bitler görünür şekil aldı.”¹⁰⁰

Askerler özellikle siper hayatı yaşayanların yaraları sadece bedensel veya zihinsel yaralardan oluşmamıştır. Siperlerdeki korkunç koşulların yarattığı sefalet Fransız siper dergisi Le Filon'un 1918'de yayınlanan bir sayısında şu şekilde betimlemiştir;

“modern bir savaşta savaşmak, su ile dolu bir deliğin içine on saat boyunca hiç kımlıdamadan beklemek demektir. Hareket etmeden on gün boyunca oturmak, dinlemek ve elinde bir el bombasını tutmak, soğuk yiyecek yemek anlamına gelir. Karanlık gecede yiyecek taşımak ve çamurda batmak, saatlerce aynı noktada dolaşırken hiç bir şey bulamamak, hiç bilmediğin yerden gelen bir el bombası ile vurulmak demektir. Kısacası yoksunluktur. Yani, farelerle yaşama, kronik uyku eksikliğine rağmen işlev ihtiyacı, bitkinlik, soğuk, susuzluk, açlık, zayıf besinler, sanitasyon eksikliği, yetersiz tıbbi bakım ve yüksek hastalık oranları (örn. dizanteri, trenchfoot ve diğer ciddi cilt rahatsızlıkları, sıtma, tüberküloz, zatürre ve 1918 ölümcül İspanyol gribi). Bunun yanında, siperlerde askerlerin öldürüldüğünü ya da yaralandığını görmenin sürekli stresi ve kokusu, gömülmemiş çürümüş bedenler, aldırış edilmeyen “no-man’s land” de pusuya düşmüş ve yardım isteyen yaralı askerler ve kurtulma ihtimali olmayan yaralıların çamurda boğulduğunu çaresizce izlemek. Askerler, haftalarca ya da aylarca siperlerde yaşıyorlardı, genelde de ölüyorlardı, açık bir şekilde savaşmıyorlardı ya da tamamen yoklardı, siperlerde ölümden kaçış yoktu. Sonuç olarak korku sürekliydi. Özellikle bu savaşta, eşi benzeri görülmemiş devasa bombardımanlar ve statik siper savaşlarında, ölümler yüz yüze gelmek kaçınılmazdır.”¹⁰¹

Savaşta sadece ateşli silah kaynaklı ölümler değil hastalıklardan veya yaraların enfeksiyon kapması nedeniyle ölümler de epey fazla olmuştur. Yaklaşık yüz yirmi bin insanın hayatını kaybettiği Çanakkale Cephesi’nde¹⁰² ölenlerin gömülmesi son derece önemli bir mesele olmuştur. Öyle ki savaşan askerlerin hastalık kapması ihtimali de düşünüldüğünde ölümlerin bir an evvel gömülmesi elzem hale gelmiştir.

Bir Anzak askerinin esir düştükten sonraki ifadesi “10 Mayıs, ölü Türkler üzerinde sürünen bir gruptuk; etraftaki iğrenç bir kokuydu, cesetler normal ölçülerinin üç katı kadar şişmişti”¹⁰³ şeklindedir.

“Sıcagın etkisiyle cesetler çabucak şişmiş ve tanınmayacak şekilde morarmıştı. Muharebeler esnasında binlerce şehit elbiseleriyle birlikte üst üste yığılarak, dört köşe açılan kabirlere topluca defnedilmek zorunda kalınmıştı. Ancak iki siper arasında kalan şehitlerin na’şına

¹⁰⁰ Arkan, **age**, 48.

¹⁰¹ Hart, **age**, 36.

¹⁰² Burhan Sayılır, “Çanakkale Savaşı’nın İstatiksel Analizi”, **Çanakkale 1915**, s. 2 (2009): 12.

¹⁰³ Sezen, Sezgin, **age**, 23.

sürekli yapılan bombardıman nedeniyle ulaşamadığından, işaret fişekleri ve bombardımanın hedefinde kaldıklarından bazıları yandı.”¹⁰⁴

Türk tarafında da savaşta verilen altı saatlik ateşkes süresince 19 Mayıs 1915 Semertepe baskınından sonra;

“1915 yılı 20 Mayıs sabahı istenen ateşkes ise ancak 23’ünde onaylandı. Ateşkes süresi altı saatti. Şehitlerimiz kokmaya başlamıştı... Maltepe köyündeki Kızılay Sanatoryumu’ndan iki doktorla bir sağlık ekibi geldi. Tümenin, yedekte bulunan alayların sağlık ekipleri de, tahta kutular içinde bulunan katrandan burun önlerine, avutlarına sürerek katılmışlardı. Birkaç kişi ile oturduğumuz tepenin üstüne çıkmıştım. Siperler üzerine Kızılay, Kızılhaç bayrakları dikilmişti. Mutfak Deresi’ne taşınıyor, oradan da Mersin Deresi deltasındaki Uzun Hendek Mezarlığı’na gömülüyordu. Bütün bunlar ateşkes süresinde bitirilmişti.”¹⁰⁵

Askerlerin sağlığını sinekler de olumsuz etkilemiş ve savaşan tüm tarafları çaresiz bırakmıştır. “Çanakkale Cephesi özelinde, sineklerin kaynağını Menderes Çayı’nın durağan suyunun oluşturduğu bataklıkla beraber diğer su birikintilerinin oluşturduğu mikrobik, sağlıksız ortamların genişlemesine neden olmuştur.”¹⁰⁶ “Savaşın uzamasıyla yaz aylarında vaktinde kaldırılamayan insan ölümleri ve hayvan leşleri neticesinde sinekler gün geçtikçe çoğalmaya devam ediyor ve sıtma hastalığının yayılmasını hızlandırıyor.”¹⁰⁷ Soğuk ısırgı, kolera, dizanteri, sarıhumma gibi hastalıklar kayıpların daha da artmasına neden olmuştur.

Diğer cepheelerde olduğu gibi, Kafkas Cephesi’nde de durum farksızdı. Kolera ve tifo askerlere göz açtırmamıştır. “4-13 Aralık 1915 on gün içinde, evvela Trabzon ve Bayburt’ta sonra da burada Mosgof Kışlasında kolera salgını çıkmıştır. Daha sonra da şehre yayılmıştır.”¹⁰⁸ Askerler koleraya karşı aşılanıyorlardır. “Aralık 1915 kolera salgını için aşı yapılmıştır.”¹⁰⁹ Çanakkale Cephesi’nde “koleraya karşı ikinci aşı yapılmıştır.”¹¹⁰

¹⁰⁴ Dilber Alkama, “Birinci Dünya Savaşı’nda Türk skerinin Siper Hayatı” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 210.

¹⁰⁵ Çöl, **age**, 46-47.

¹⁰⁶ Burhan Sayılır, **Çanakkale Savaşları ve Savaş Alanları Rehberi** (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2007), 61.

¹⁰⁷ **age**, 210.

¹⁰⁸ Bahtiyar İstekli, **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü** (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 46.

¹⁰⁹ Edward Cadogan, **Under Fire in the Dardanelles, The Great War Diaries & Photographs of** ed. Kira Charatan, Camilla Cecil (Barnsley: Pen & Sword Military Books, 2006), 70.

¹¹⁰ Sezen, Sezgin, **age**, 186.

Siper savaşları devam ederken bir yandan da askerlerden günlük görevlerini yerine getirmeleri beklenmiştir. Siperlerin tamiri, güçlendirilmesi, su, çamur, fare ve böceklerden arındırılması en önemlisi de yeni siperlerin kazılması rutin yapılan işlerin başında olmuştur. Askerler sürekli olarak düşman mevzilerindeki hareketlenmeleri gözlemlemişlerdir. Savaşın süresi uzadıkça, siperlerde geçen sürede artıyor ve bu durum beklentileri ve şüpheleri beraberinde getirmiştir. Siper hayatı o kadar rutin bir hale gelmiştir ki bir İngiliz asker ailesine yazdığı mektupta şöyle söylemiştir: “Sessiz bir gece ve eski elbise parçaları ile süslenen Noel ağacının tadını çıkarmaya çalışıyoruz, fareler de kutlamamıza katılıyor, kek parçaları ve yılan derisi yiyerek.”¹¹¹ Çanakkale Cephesi’nde bazı alanların karşılıklı siper yakınlıkları çok kısadır. Aralarında otuz adımlık insansız alanlar bulunmaktadır (No Man’s Land). “İki grupta birbirlerine taş atacak mesafededir. Ne konuştuklarını veya yemek kokularını alabilmekteydiler.”¹¹² Zor koşullar, savaşın ve siper hayatının her geçen gün dayanılmaz olması, sürekli endişe hali, yoğun korku ve heyecan, birbirine karşı çarpışan iki grup arasında dayanışmaya neden olmuştur.

Batı Cephesi’nde ve birçok cephede başlayan “yaşamak için yaşat” akımı etkili bir cephe felsefesi haline gelmiştir. Çanakkale Cephesi’nde karşı saflarda duran askerlerin birbirlerine siperlerden yiyecek, sigara attıkları, yaralılarını taşıdıkları da olmuştur:

“Her an birbirlerinin canına kıymak isteyen iki savaşçı bir sırası gelir ahbap oluveriyorlardı. Bu ahbaplık savaşın bir cilvesiydi. En çok ilgi çeken tarafı birbirlerini aldatmamalarıydı. Sözgelimi, bizinkiler sigara yerine toprak doldurup, çekirdek, fındık, badem içi yerine bir mendil toprak çıkınlayıp atmazlardı. İngilizler de bir kutu konserve, reçel yerine toprak doldurup atmazlardı. Yahut bunları atarken, arkasından da bomba atmazlardı. Bizim genel karakterimizde dostluk da düşmanlık da iki başlıdır. Dostluğumuzda çok samimiyizdir. Düşmanlığımız ise düşmanın iyi durumuyla değişir.”¹¹³

Askerler tozlu, çamurlu suyla ve yer yer vücut parçalarıyla dolu olan siperlerde sadece düşmanla değil, fiziki şartlarla da savaşmışlardır. Bu olumsuz koşullarda karşı tarafı manevi olarak daha da çok yıpratmak için, siperler arası notlar fırlatmışlardır. Er A. J. Mcnaughton Gelibolu günlüğünde:

¹¹¹ Jay Winter, **Remembering War, The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century** (New Haven: Yale University Press, 2006), 112.

¹¹² Samir S.Patel, "Letter From Turkey", **Archeology**, s. 6 (Şubat 2013): 53.

¹¹³ Çöl, **age**, 53-54.

“Bizim yerimize “Anzac Koyu” deniliyor. Orada bazı düşman denizaltıları var ve bizim bütün nakliye gemilerimiz Limni’ye döndü. Dün gece Türkler bizim siperlerimizi aldı ama püskürtüldüler. Siperimize bir not fırlattılar; hat boyunca sarıldığımızı, bizim için en iyi şeyin teslim olmamız olacağını söylüyorlar (Blöf).”¹¹⁴

Galiçya Cephesi’nde er olarak savaşan İbrahim Arıkan, 5 Ekim 1916 tarihli savaş sırasında yazdığı günlüğünde, bu durumla ilgili şunları yazmıştır;

“Cevatbey Tepesi’nin burnundan gidilecek ve Ruslara son derece yaklaşıldığında beyannameler atılacaktı ki Ruslar bu beyannameleri alıp okuyacak ve manevi kuvvetleri zayıflayacaktı. Biz bu beyannamelerin bazılarını görmemekle beraber muhtevasının Rus Hükümeti ve kumandanları aleyhinde olduğunu biliyorduk. Muazzam kuvvet ve ateşimizin karşısında boş yere telef olduklarını, müttefiklerin ateş ve iâşesinin Ruslarla kıyaslanamayacak derecede kuvvetli olduğunu ihtiva eden bu propaganda beyannameleri, kısacası Rus ordusunu yıkmak için hazırlanmıştı. Rus siperlerine doğru bu notlar atıldı.”¹¹⁵

Siper yaşantısında iâşe hizmetlerinin gün geçtikçe bozulması, askerlerin aylarca siperlerde kalması, elbiselerin yeterince temizlenmemesi ve verilen emirlere rağmen askerlerin sağlıkla ilgili öğütlere uymamaları hastalıkların yıkıcı etkisini artırmıştır¹¹⁶. “Askerlerde en sık görülen hastalıklar; iltihabik hastalıklar, verem, dizanteri, cilt hastalıkları, psikolojik rahatsızlıklar, sıtma, ateşli hastalıklar, kalp rahatsızlıkları, kulak-burun-boğaz hastalıkları, tifo, frengi olarak tespit edilmiştir.”¹¹⁷ Tüm bu hastalıkların yanında, psikolojik rahatsızlıklar da çok sık görülmüştür. Bu tip rahatsızlıklara neden olan en önemli faktör de, özellikle saatlerce hatta günlerce süren ağır bombardımanlar sırasında zoraki kişisel hareketsizlik ile karakterize edilen siper savaşının statik niteliği neden olmuştur:

“1914 sonlarında Batı Cephesi, Manş Denizi’nden İsviçre sınırına kadar karşılıklı uzanan bir siperler sistemi haline gelerek çıkmaza saplanmıştı. Sadece Batı Cephesi’nde askerler kırk bin kilometre siper kazdılar. Birinci Dünya Savaşı’nın savunmacı özelliği, siperlere karşı hücum ilkesini başarısızlığa mahkûm ediyordu. Korkunç kayıplara rağmen komutanlar bu tür hücumları emretmeye devam ettiler.”¹¹⁸

Hiçbir yazılı anlatı, siperlerdeki hayatın dehşetini tam olarak betimleyemez. Çoğu zaman doğru dürüst gömülemeyen cesetler ve makinalı tüfekler ile yerden fırlayan ölü bedenler. Siper savaşı ve getirdiği ağır kayıplar, savaş sonrasında, “Almanya,

¹¹⁴ Sezen, Sezgin, *age*, 24-25.

¹¹⁵ Arıkan, *age*, 132.

¹¹⁶ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği*, c. 1 (İstanbul: Yörük Basımevi, 1976), 236.

¹¹⁷ Sayılır, *age*, 208.

¹¹⁸ Neilberg, *age*, 104.

Japonya gibi ülkelerin, gelecek savaşın siperlerdesavaşılmamasını sağlamak için teknolojik ve doktrinel çözümler bulmaya çalışmalarına”¹¹⁹ neden olmuştur.

Savaşın fiziki zorlukları da askerlerin psikolojilerini olumsuz etkilemiştir. İnsanı ve yaşadığı deneyimi bulunduğu koşullardan soyutlamak, ya da duygu durumunu bulunduğu mekândan arıtmak, deneyimin derinliğini algılamamızda eksiklikler oluşturabilir. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı’nda siper hayatında yaşanan zorlukların askerlerin duygu durumunu etkilediğini ve bunun yanında anksiyete ve korkularından dolayı savaşın dayattığı silah kullanma ya da top doldurma gibi konsantrasyon gerektiren şeyler yapmak durumunda kaldıkları zamanlarda zorlanabilme ihtimallerini de unutmamak yerinde olacaktır.

3.2. Psikolojik Savaş Tecrübesi (Mayın, Parça Tesirli Top ve Makineli Tüfek)

Birinci Dünya Savaşı, tüm toplumun ve savaşa katılan tüm ülke ekonomilerinin, savaş için seferber edilmesi ile gerçekleşmiştir. Endüstrileşen ülkelerin seri silah üretimi ile bütünleşen kitle orduları, başlı başına acılarla dolu olan savaş daha da acımasız ve korkunç hale getirmiştir:

“Ağustos 1914’te savaş pek de sürpriz sayılmamıştır. Çünkü Avrupa tepeden tırnağa silahlanmıştır. Hükümetler sınırlı ulusal kaynaklarını, çoğu kez halkın artan sosyal hizmet talepleri pahasına zorlamış ve mümkün olan büyük orduları kurup en son askeri ekipmanla donatmışlardır. Bir bütün olarak kıta savaşa, hiçbir zaman 1914’teki kadar hazır olmamıştır.”¹²⁰

Birinci Dünya Savaşı, savaş esnasındaki ihtiyaçlar paralelinde, birtakım yeni teknolojileri ve teknikleri beraberinde getirmiştir. Savaş patlak verince, yaygın olarak kullanılan kömür yerini enerji ihtiyacının büyük oranda petrolden karşılandığı bir çağa evrilmiştir. Bu yeni endüstrinin en ölümcül ürünü kimyasal savaştı, sayısız gaz saldırısı gerçekleşmiş ve milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir:

“Savaşın kazanılması için yapılan baskılar bir dizi dehşet verici yeni silahın savaş alanlarına girmesine neden olmuştur. Uçaklar, tanklar, denizaltılar, alev makineleri ve birçok diğer silah ilk muharebe deneylerini burada yaşamıştır. Topyekûn savaşa adapte olmuş zihinler bu yeni

¹¹⁹ age, 120.

¹²⁰ Tucker, age, 88.

silah sistemleriyle birleşince sonuç hem muharipler hem de muharip olmayanlar için eşi görülmemiş acılar olmuştur.”¹²¹

Dumansız barut, makineli tüfek, tnt ve başka güçlü patlayıcılar, ağır toplar, seri ateş eden, arkadan dolma piyade tüfeği, el bombaları, siper havanları, zehirli gazlar, alev makineleri, tanklar, denizaltı ve uçak kullanımının doğrudan bir sonucu olarak çarpışmalardaki ölüm oranında olağanüstü artış görülmüştür. 19. yy. ikmal araçlarının neredeyse tümü askerler ve binek hayvanlar için kullanılırken, Birinci Dünya Savaşı süresince artık makinelerin ikmali askerlerin ikmalıyla kıyaslanamayacak kadar maliyetli ve zor hale gelmiştir. Savaşın makineleşmesi;

“Batı Cephesi’nde bir açmaza neden olmuş, ayrıca savunma yapan iyi donanımlı birliklere nerede saldırılmaya çalışılmışsa, orada ağır kayıplar verilmiştir. Bu sonuç, bugün bize aşikâr görünebilir, ama o dönem için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Askerî liderler teknolojinin saldırının lehine olabileceğini veya asıl belirleyici unsurun moral üstünlüğü olduğunu savunmuşlardır.”¹²²

Komutanlar savaş başladıktan sonra, sanayileşmiş savaşın yarattığı yeni şartlar ile tanışmış ve hareket kabiliyetini korumanın bir yolu bulmaya çalışmışlardır. Fakat bunun yolunun, ateş gücünü artırmanın boşu boşuna bir çaba olduğunu görmüşlerdir. Teknolojinin yarattığı soruna cevap bulmaya yönelik arayış savaşın başlangıcından itibaren başlamış ve savaşın sonuna kadar pek başarı elde edilemeden sürmüştür.

Sanayileşmiş savaş ile yüz yüze gelen askerlik mesleğinden gelen profesyonellerin yanı sıra, köyünden, kırsalından kopup, zorunlu askerlik statüsü ile orduya alınan sıradan askerler ve gönüllüler olmuştur. Peki, bu askerler, bu teknolojik savaşı ve gündelik hayatlarının bir parçası haline gelen bu silahları, fiziksel ve psikolojik olarak nasıl algılamış, nasıl ilişkilennmişlerdir?

Savaş malzemesini anlama mücadelesini, askerlerin anılarından, günlüklerinden ve mektuplarından hareketle, şöyle genellemek yanlış olmaz:

“Bir yandan yeni savaş makineleri karşısında büyülenme söz konusu; öte yandan da, giderek kontrolden çıkan, sarmal şeklinde büyüyen korku. Asker hikâyesi, makinelerin onları kontrol eden insanların zihninden çok daha hızlı geliştiği bir savaş hakkındadır. Denklikten uzak olan bu gelişme hızı, insanların savaş teknolojisine verdikleri tepkilerin kritik bir unsurudur.

¹²¹ Neilberg, **age**, 120.

¹²² Habeck, **age**, 91-92.

Sanayileşmiş çarpışma tarzı, hepsinin deyim yerindeyse ayaklarının yere basmasını, hayallerden uyanmasını sağlamıştır.”¹²³

“Çoğu asker savaşmayı, silah kullanmayı tam olarak bilmeden kamplarda toplanıp cepheye sürülmüşlerdir. Savaş esnasında silah kullanmayı öğreniyorlar ve doğaçlama, koşullar onları nereye, nasıl süreklere öylece orada bulunmuşlardır.”¹²⁴ Ali Rıza Eti, 7 Kasım 1914 tarihli Kafkas Cephesi’ndeki sıhhiye onbaşı olarak görev aldığı ilk günündeki ateşli silahlarla deneyimini savaş sırasında yazdığı günlüğünde şöyle anlatmıştır;

“Hasankale’den ileri, Aşağı Pasin Ovası’nın sonundaki Köprüköy civarında düşmanla harbe tutuşulmuş, toplar atılıyor. Topların ışıkları gözüküyor. Kısacası savaş hattına girdik. Yarım saat sonra, sol tarafımızda bulunan tepelerde düşman kuvveti üzerine bizim 53. ve 98. Alaylar hücum etmişler; biz de saat dokuzda hücumu başladık. Bulunduğumuz yer, cebellerin cephanesi olan bir derecik. Bir kurşun yağmurdur başladı. Cıv, cıv, cıv diye yandan geliyor. Ayakta durmak mümkün değil. Gece saat yarım kadar harp devam etti. Hele saat on ikide ayakta durmak imkânsız, yağmur gibi kurşun yağıyor. Bir yar buldum, arasına düştüm. İlk gün olduğu için midir nedir, ölümden pek korkuyorum. Her cıv dedikçe, dişimden tırnağıma kadar bir ter boşanıyor.”¹²⁵

İlk günkü deneyimlerinde teknolojiyle, ateşle, sesle, dumanla, kanla tanışmasının ardından sonraki günlerde;

“Askerler, makinelerin bu dizginleri ele geçirme sürecini nasıl gördüler? Teknolojiyi temel olarak üç farklı biçimde değerlendirmişlerdir: İnsanüstü veya doğaüstü (canavar ve şeytani); insani olmayan ve insani veya insan dünyasıyla bağlantılı olarak.”¹²⁶

Bu akıl almaz durumda, savaş öncesi hayatlarıyla ne kadar bağlantı kurarlarsa o kadar ait hissedebilmişlerdir bulundukları yere. Fakat aidiyet hissini yaşayabilecekleri en zor yerde olmak durumunda kalmışlardır. Bunun içindir ki, silahlarına kadın isimleri vermişlerdir. “Neredeyse bütün büyük toplara kadın isimleri verilmişti: İngilizlerin 230 mm. çapındaki obüslerine "Şişko Bertha" ve "Ana" deniyordur.”¹²⁷ Bir asker savaş öncesindeki hayatına özlemle, Noel kutlamasını anlatmıştır:

“Askerler, no man’s land’a çıkarlar ve bu askerlere tüfek verilmez. Kama, mutfak bıçağı ya da süpürge sapı kullanırlar. Adeta görevden dönemezlerse ya da görev sırasında başına bir iş gelirse kendi yetenekleriyle bir şeyler yapmak zorunda bırakılırlar. Başka bir anı ise ilk

¹²³ age, 93.

¹²⁴ Tetik ve diğ., *İfadeler ve Mektuplar I. Cilt*, 15.

¹²⁵ Eti, age, 37.

¹²⁶ Habeck, age, 95.

¹²⁷ Habeck, age, 106.

Noel'de iki taraf da 1915'e girerken beraberce no man's land'da sigara içip, alkol alıp şarkı söylerler.”¹²⁸

Burun buruna çarpışmadansa, kayıpların yüzde elli dokuzu topçu tarafından yapılmıştır. Top ateşi ile öldürülen asker sayısı mermi ile öldürülenlerin üç katından fazladır. Öldürme mesafesi arttıkça daha az rahatsız edici olabilir, fakat hangi taraf için?¹²⁹ Askerler bazen ateş eden bazen ateş edilen, bazen öldüren, bazen öldürülenlere şahitlik eden konumunda, iki kutup arasında yaşamışlardır. Aslında hiç kimsenin kazanmadığı, daima tümüyle mağlup olunan bir oyunun içinde yer almışlardır.

“Savaşın başlamasından çok kısa süre sonra, felç, katoni, dilsizlik, kekeleme, ses kısılması, yürümekte zorlanma, bel bükülmesi ve kontrolsüz titreme gibi semptomlar görülmeye başlamıştır. Daha ufak bir grup ise bitkinlik, korku, endişe, melankoli, uykusuzluk ve kontrol edemedikleri duygu yoğunluğundan şikâyet ediyordur.”¹³⁰

Günümüzde, bu tür hastalıklara ve semptomlara “travma sonrası stres bozukluğu” ya da “savaş yorgunluğu” denmektedir, fakat Birinci Dünya Savaşı yıllarında, “harp nevrozu” (war neurosis) ve “mermi veya şarapnel şoku” (shell shock) olarak anılmaktadır. Kişinin belleği ve kimliğiyle olan bağlantısının koptuğu bu durumun nedeninin, bazı psikiyatristler ve nörologlar, savaş yıllarında, patlayan top, silah mermilerinin basınç ve şokun beyinde yarattığı sarsıntıdan kaynaklandığını, bazıları ise ki o dönem en çok itibar edilen açıklama; bu belirtilerin savaşla ilgili olmadığını, cinsiyetçi bir yaklaşımla, o zamana kadar sadece kadınlarda teşhis edilen “histeriden”¹³¹ kaynaklandığını iddia etmişlerdir.

Pek çok kaynağın da doğruladığı gibi, birçok asker, yukarıda belirtilen semptomlar ile hastanelere alınıp, kısa bir zaman sonra kıtalarına gönderilmişlerdir. Asker anlatılarındaki alt metin okumalarından ve savaş şartlarının doğası düşünüldüğünde, şarapnel ya da gülle şoku yaşayan askerlerin azımsanmayacak kadar çok olduğunu tahmin etmenin zor olmadığı kanaatindeyiz. Çanakkale Cephesi'nden bir İtilaf askerinin:

¹²⁸ Henry R. Luce, “The First World War”, *Life*, c. 56, s. 11 (Mart 1964): 53.

¹²⁹ Jones, *age*, 237.

¹³⁰ Yanıkdağ, *Harp Nevrozu*, 70.

¹³¹ *age*, 70.

“13 Haziran 1915 sabah denizde yüzerken Türkler ateş etmeye başlıyor. Altı kişiyi öldürüp, on dört kişiyi de yaralıyorlar. Çok sıcak bir gün ve askerler serinlemek için yüzüyorlar. Mermilerin gelmeye başladığını duyan insanların aceleyle sudan çıkmaya çalışması Bill için komik geliyor.”¹³²

Günlüğünden hareketle Bill adındaki askerin bu duruma gülmesi durumun komikliğinden değil, gerçekten korktuğundan ve duygu karmaşası yaşadığından olduğu düşünülmektedir. Bir ihtimal de zaten sağlık durumu iyi olmayan Bill’in yüz kaslarının anlamsız bir şekilde istemsiz olarak şarapnel şokundan dolayı kasılıyor olabileceği düşünülebilir.

Askerlerin kısa ama rahatsız uykularında gördükleri rüyalar, titreme, patlama, yüksek ses, ölen bir arkadaşının son hali gibi içeriklerden oluşmuştur. Zira patlamalar bazen onları bu gergin uykudan da uyandırmıştır. Titreme yaygınlaşmaya ve vücudun kasılması artmaya başladıkça savaşın asıl yüzünü de görmeye başlamışlardır. Galiçya Cephesi’nden bir askerin ifadesiyle “25 Eylül 1916 Galiçya sabahı karışık ve korkunç rüyalarla uğraşırken gözümü açtım.”¹³³ Teknolojik silah, ses, duman, korku ve bilinmezlik hali gibi durumlar, “bazı askerlerde hafıza kaybına da neden olmuştur.”¹³⁴

Asker anlatılarında sıklıkla ölümcül makinaların korkunç seslerinden ve bu ses ile yaşamaya başlamaktan bahsetmişlerdir. Savaş alanını deneyimledikleri ilk günlerde bu seslerin hangi makinaların sesi olduğunu -uçak sesini henüz duymamış- uçuşan mermilerin ne kadar uzaklarından geçtiğini, topçu ateşinin nereden yapıldığını anlamlandırmaya çalışmaları ve ölümün nereden ve ne şekilde geleceğinin belirsizliği, bulundukları duruma uyum sağlayamamalarını, tedirginleşmelerini ve savaş alanına yabancılaşmalarını beraberinde getirmiştir. Bu öngörülemez koşullar, savaşan askerler özellikle de asker kökenli olmayan siviller için tam bir kaos ortamı oluşturmuştur. Kulak sağır eden ses, duman, toz, sınırların sürekli gergin olmasına neden olmuştur. Tüm bu koşullar altında bazı askerler ölümü gerçekten de bir

¹³² Bill Leadly, *Shrapnel & Semaphore, A Signaller’s Diary from Gallipoli*, ed. Jan Chamberlin (London: New Holland Publishers, 2008), 56.

¹³³ Arkan, *age*, 102.

¹³⁴ Hart, *age*, 53.

kurtuluş olarak düşünmüşlerdir. Kafkas Cephesi'nde Ali Rıza Eti, savaş esnasında tuttuğu günlüğünde 28 Aralık 1914 tarihinde bu durumu şöyle anlatmıştır:

“Zavallılara hiçbir yardım edilemiyor. Çünkü malzeme eksik. Birer birer ölüyorlar. Bu manzaranın asabında yaptığı tesirleri tarif edemem. Düşündüm ve kararımı verdim. Bugün ve yarın olacak olan harbe katılacağım. Belki arzu ettiğim ölüme kavuşacağım.”¹³⁵

Askerler cephe tecrübeleri arttıkça, makinaları tanıdıkça, sesin hangi silahtan geldiğini ve nereden ateşlendiğini anlamaya başlamışlardır. Fakat top gülesinin parçaladığı insan bedenlerinden, metal parçalarından kaçmaları olanaksızdır.

“Ülkesinin savaşı kazanma şansı konusunda sürekli iyimserliğini korumuş olan bir Alman askeri, Rudolf Binding, nihayet 29 Temmuz 1917'de pes eder ve şöyle yazar: Korkuyorum. Bu savaşta ilk kez bütün olanaksızlıklara rağmen ayakta kalabileceğimiz konusunda kuşkuvarım var. Tek bir gün içinde düşman cephesinde otuz tane yeni batarya göründü, tabii tespit edilmemiş olabilecekleri dikkate almıyorum; yalnızca Dördüncü Ordu Cephesi'nde, yirmi beş milden üzerimize en muazzam top mermilerini kusan bu canavarlardan yüz altmış tane var. Verdun, Somme ve Arras, bugünlerde en sonuna kadar harekete geçecek bu konsantre cehenneme kıyasla yalnızca birer araftı.”¹³⁶

“On iki milyon insanın hayatını kaybettiği bu araf halinde, yaklaşık yirmi bir milyon asker yaralandı ki çok büyük bir çoğunluk ömürleri boyunca tıbbi yardıma muhtaç kalmıştır.”¹³⁷ Hayatta kalan askerlerin hemen hepsi arkadaşlarının ölümüne tanıklık etmişlerdir.

“Askerler kendi teknolojik savaş deneyimlerinden ya da birlikte savaştığı veya “düşman olduğu” diğer askerlerin savaş tecrübelerinden günlüklerinde bahsederlerken, çok fazla duyma, görme, hissetme, konuşma, hareket etme gibi duygu-motor becerilerindeki eksikliklere değinmişlerdir. Bu eksiklikler psikolojik travmanın önemli bir sonucudur ve başka insanların başına gelecek şeyin kendilerinin de yaşayabileceği korkusu sonucu gerçekleşmiştir.”¹³⁸

Askerler, daha önce günlük hayatlarında hiç karşılaşmadıkları, yabancı oldukları, makinalı tüfeklerin, topların saçtığı ölümden korkarken aynı zamanda bu silahları kullanmak durumunda kalmışlardır. Bazen arkası kesilmeden günlerce devam eden top doldurma ve ateşleme emirleri alıp, uygulamışlardır. Belirsizliğin getirdiği dehşetin yanında, bazı askerlerin günlüklerinde, teknolojik savaş makinaları ile kurduğu ilişkiyi yücelttikleri de okunmuştur. Burada günlük sahibinin bu hayranlığında samimi mi yoksa kahramanlık, korkusuzluk ya da ne kadar güçlü

¹³⁵ Eti, **age**, 106-108.

¹³⁶ Habeck, **age**, 99-100.

¹³⁷ Neilberg, **age**, 120.

¹³⁸ Hart, **age**, 34.

olduğunu kanıtlayıp, yakınlarının, yazdığı şeyleri okuduklarında üzülüp, endişelenmemeleri için mi söylediği belirsizliği mevcuttur.

Zorunlu askerlik statüsü ile savaşa alınan askerler, topyekûn bir savaşta aslında kazananın olmayacağı bir oyunun içinde olduklarının farkındalardır. Her an ölümün kol gezdiği bir coğrafyada herhangi bir zafer, kazanım kime göre, neye göre ve ne içindir? Savaş, savaşa katılan askerlerin hayatını travmatik olarak değiştirdiği gibi, geride bıraktıkları yakınları için de zorlu bir değişimi tetiklemiştir. Artık topyekûn halk savaşa destek olmalı ve savaşın beraberinde getirdiği sosyal, ekonomik ve psikolojik yıkım ile baş etmeye çalışmaları gerekmiştir.

4. KİTLESEL ve TOPYEKÛN HARP OLARAK BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

4.1. Topyekûn Savaş Kavramsallaştırılması

Topyekûn savaş, savaşa katılan ülkelerin, insan ve tüm ekonomik kaynaklarını savaş sürecine dâhil ve seferber etmesini ifade etmektedir. Bu nedendir ki topyekûn savaşın, tarihsel, ekonomik ve sosyolojik etkileri bulunmaktadır. Bu kavramsallaştırma, savaşı salt savaş meydanlarından çıkarıp, kamusal ve özel alanlara taşmasını anlatır. Topyekûn savaş; iktisadi anlamda tüm toplumun ordu ihtiyaçları ve silah temini için çalışması, kamusal ve özel alanlarda, özel alan ile kamusal alan ayrımının silikleşmesine neden olmuştur. Savaş propagandası ve propaganda araçları sebebi ile artık topyekûn halk, savaşın psikolojik ve sosyolojik sonuçlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu noktada savaş, toplumsal değişim ivmesinin yönünü belirlemiş ve bu topyekûn seferberlik, ekonomik, askerî kayıpların ağır boyutlara ulaşması sonucunu doğurmuştur.

Dünya tarihinde savaşların şiddeti ile etki alanı arasındaki bağlantının kavranmasında, savaşın coğrafyası, savaşın süresi ve savaşa katılan ya da savaştan etkilenen insan sayısı kesinlikle göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'na bu bilgiler ışığında bakıldığında, ne kadar devasa bir savaş olduğu apaçık görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nı tarihçilik açısından ele almak demek tarihin bütün yardımcı disiplinlerini interdisipliner bir bakış ile değerlendirme ihtiyacı duyulması anlamına gelmektedir. Bu noktada, Birinci Dünya Savaşı'na, ulusun tüm kaynakları seferber edildiği ve cephe gerisindekilerin de savaşa dâhil olması nedeniyle, “topyekûn savaş” kavramı ışığında bakmak yanlış olmaz düşüncesindeyiz. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti için, yaklaşık üç milyon

kişinin¹³⁹ silahaltına alınması ve devletin her kademesinden görevlinin bu topyekûn faaliyette etkin rol alması anlamına gelmiştir.

“Harp müddetince, faal hizmet yaşındaki, erkek nüfusun çok büyük bir kısmının silahaltına alınması, ağırlıklı olarak kol emeğine dayanan Osmanlı tarım ekonomisinde ciddi bir emek sıkıntısı doğurmuştur. Bu boşluk, nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan ve silahaltına alınmayan kadınlardan faydalanma yollarını aratmış ve başta ziraat olmak üzere ekonominin çeşitli alanlarında “Kadın Çalışma Taburları” meydana getirilmiştir.”¹⁴⁰

Topyekûn savaş; açlık ve yakıt sıkıntısı olmadan devam etmelidir. Tarımsal ürünler hem askerleri hem cephedeki atları hem de sivilleri besleyebilmelidir¹⁴¹. Bütün kaynakların etkili kullanımının ve yerleşiminin kusursuz olması gerekmektedir. Sürekli ikmal ve ihtiyaçların karşılanması, iktisadi boyutta ülke ekonomilerini ve tabii buna bağlı olarak halkın birincil ihtiyaçlarının karşılanmasındaki olanaksızlıklar, savaşın ne derece yıkıcı olduğunu göstermiştir. Halkın savaşa katılmadığını varsaysak bile, savaş nedeniyle yiyecek, barınacak yer bulamamaları ve savaşın getirdiği tedirginlik, sıkıntının günlük yaşantılarını etkilemesi, savaşın “topyekûn” olduğunun kanıtı niteliğindedir.

“Ekonomik silah bu savaşın hem nedeni hem de savaş devam ederkenki en önemli belirleyicilerinden olmuştur. Savaşın giderek uzaması, savaşa katılan ülke ekonomilerini yıpratmıştır. Silah üretimi için gerekli olan ham maddeler bir yana tahıl tüketiminin desteklenmesi gerekmiştir.”¹⁴²

Silah teknolojileri yönünde endüstrileşen, güçlendirilmiş modern ordular, tüm toplumun potansiyel asker olma durumunun hem sonucu hem nedenini oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı, çıkışı ve devam ettiği süreçte meydana gelen gelişmeler ile topyekûn savaş kavramının karşılığı niteliğindedir. Birinci Dünya Savaşı’nda araçlar amaçları belirlemiş, öyle ki kaynaklar sonuna kadar savaş için vakfedilmiş, çok küçük kazanımlar için, çok büyük bedeller ödenmiştir. Öyle ki bu topyekûn savaşta Batı Cephesi, Manş Denizi’nden İsviçre sınırına kadar karşılıklı uzanan bir siperler sistemi haline gelmiş ve karmaşık yapıları ile kırk bin kilometre civarında kazılmıştır. Bu açıdan savaşın ciddi savunma yönü olduğu anlaşılmaktadır.

¹³⁹ Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşında**, 121.

¹⁴⁰ Mehmet Beşikçi, "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik", **Dünya Savaş Tarihi**, ed. Gültekin Yıldız (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013): 222.

¹⁴¹ Tucker, **age**, 100.

¹⁴² Basil Liddell Hart, **Strateji-Dolaylı Tutum**, çev. Selma Koçak (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2003), 274-275.

Sürekli hücum stratejisinin işe yaramaması ve çok ağır kayıpları olmasına rağmen, bu tür emirler verilmeye devam edilmiştir. Savaşın uzaması ve kayıpların gün geçtikçe artması, askerliğe olan sadakatın ve özverinin yavaş yavaş ortadan kalkmasına, içsel sorgulamalara, firarlara ve toplumun askerlikle ilgili direnç göstermesine sebep olmuştur.

Savaş uzadıkça ve kaynaklar azaldıkça, gönüllü dernekler savaşın finansmanı konusunda destek vermişlerdir. “İttihat ve Terakki Cemiyeti ile organik bağları olan Osmanlı Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, savaşla ilgili ihtiyaçlar için, halktan bağış ve gönüllü toplama kampanyaları gerçekleştirmiştir.”¹⁴³ Savaş tüm destekler ile devam etmelidir ve topyekûn halk savaşın getirdiği büyük çöküntüler ile mücadele etmelidir. Savaşın devamı için hem halk desteği bunun yanında da motive olmuş günden güne sayıları artarak çoğalan askerlere ihtiyaç bulunmaktadır. Zorunlu askerlik bu anlamda sürekli asker ihtiyacının teminini garantileyen bir yapı olmuştur.

4.2. Zorunlu Askerlik Kavramsallaştırılması

Zorunlu askerlik, ulus devlet kavramının ortaya çıkışıyla birlikte gelişmeye başlamıştır. Belli bir yaşın üstündeki her erkeğin, zorunlu olarak, belirli bir süre zarfında, orduya hizmet etmesi olarak tanımlanabilir. Tarihsel olarak;

“Fransız Devrimi’nin levee en masse (halk seferberliği) uygulaması aynı anda hem yabancı güçlerle hem de ülke içinde rejim karşıtı isyancılarla çok cepheli bir savaş tehdidine karşı Convention Nationale tarafından 23 Ağustos 1793 tarihinde milleti savunmak adına uygulamaya konmuş ve bedensel yeterliliği olan her Fransız erkek yurttaş silahaltına çağırılmıştır.”¹⁴⁴

Bu uygulama Jean-Jacques Rousseau’nun Toplum Sözleşmesi’nde dile getirdiği “her yurttaş meslekten değil, yurttaşlık vazifesi gereği asker olmalı”¹⁴⁵ tespitin bir pratik bir karşılığı olmuştur. Bu kitlesel seferberlik, bir milletin toptan asker olması

¹⁴³ Beşikçi, *Topyekûn Savaş Kavramı*, 67.

¹⁴⁴ Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında*, 101-102.

¹⁴⁵ Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Hasan Âli Yücel (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006).

ingesini cisimleştiren, milletin tüm erkeklerini zorunlu askerliğe tabi tutan yeni bir sistem başlamıştır. Fransız Devrimi esnasındaki kitlesel seferberlik ad hoc, yani genel bir soruna yönelik geçici bir önlemdir. Zorunlu askerlik sistemli biçimine Napolyon devrinde kavuşmuştur¹⁴⁶.

Tanzimat'tan önce, Osmanlı ordusunda profesyonel askerlik sistemi var iken, sonrasında zorunlu askerlik sistemine geçiş ile militarist bir gerçeklik kazanmıştır. Böylelikle devlet koyduğu kurallar ile vatandaşlarını istediği şekilde asker yapabilmektedir. Tanzimat'tan sonra 19. yy. ortasında Prusya tarzı ordu tipi Osmanlı yapılanmasını etkilemiştir. “Zorunlu askerlik sistemi bir yanda bireysel ve yerel cemaatlerle diğer yanda uzak ve gayri şahsi devlet arasında bir mücadele alanı olarak da tarif edilebilir.”¹⁴⁷

Zorunlu askerlik, sosyolojik olarak vatandaş tanımında da belli başlı kırılmalara neden olmuştur. Köylüler, askerlik, savaşa girme, savunma gibi kavramları ve pratikleri kendilerinden bağımsız görmekte iken zorunlu hizmet ile köylü-asker ilişkisinde değişimler getirmiş, köylülerin, devletle ve askerlik ile doğrudan bir bağı oluşmaya başlamıştır.

“Tebaası olduğu devletin veya sonrasında savaşı kazanan devletin hizmetinde olan köylüler askerlik işini kesinlikle kendi vazifeleri olarak görmemekte, devletin kendilerinden aldığı vergilerle, savaş ve savunma gibi işlerle uğraşmasını beklemiştir. Ancak zamanla, yeniçeri ordusundaki bozulmalarla kendilerini savunma ihtiyacı duymaya başlayan ve kendisini savunabildiğini gören köylüler, silahlanmaya başlamıştır.”¹⁴⁸

Böylece askerlik artık köylülükten ayrı bir kavram olmaktan çıkıp birey ve toplulukların hayatlarının bir parçası haline gelmiştir. İşte bu değişen algı daha sonra ortaya çıkacak olan zorunlu askerlik için bir hazırlık niteliği taşımış, köylü neden askerlik yapması gerektiğini sorgulamaz olmuş ve ardı ardına çıkan savaşlara katıldığı için de askerlik kavramı hayatının doğal bir parçası haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti deneyiminde zorunlu askerlik: Balkan Savaşı yenilgisi sonrasında Osmanlı ordu yapılanmasında bir dizi reform gerçekleştirilmiştir. Bu reformların en

¹⁴⁶ Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşında**, 101-102.

¹⁴⁷ **age**, 102.

¹⁴⁸ Fatma Oya Aktaş, “Türkiye’de Askerliğin Kurgulanışında Askerliğin Yeri” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 20.

pratik nedeni ise, ihtiyaç dâhilinde kolay ve hızlıca savaşa katılacak insan sayısını artırma yönündedir. Yani devletler zorunlu askerlik uygulaması ile halka bütünüyle nüfuz etmiş, savaş için gönüllü/gönülsüz insan sayısını artırmış, merkezi iktidarını genişletebilmiştir. Ulus devletler bağlamında, Birinci Dünya Savaşı süresince, zorunlu askerliğin sistematize edilmesi önemli olmuştur. Zorunlu askerlik, büyük orduların kolayca toparlanmasını sağlamıştır.

“Savaşın başladığı yıllarda Avrupa’nın önemli merkezleri, hayatlarını askerlikle birleştirmiş, sayıları inanılmaz seviyede hızla artan binlerce genç erkeğe ev sahipliği yapmakta zorlanmıştır. Bu sayının bu kadar hızla artması askerliğin pek çok kültürde sosyal kabul olarak seviye atlama, erkekliğini ispatlama anlamına gelmesinden kaynaklanmaktadır.”¹⁴⁹

Birinci Dünya Savaşı’nın başından sonuna değin sürekli ve daha çok asker ihtiyacı ile devam etmiştir. Savaşın hemen başlarında;

“Osmanlı Devleti’nde savaş esnasında 1914’ün ortalarında kurulan Genç Demekleri ile henüz askerlik çağına gelmemiş olan gençleri bilgili, fiziksel olarak iyi gelişmiş, ruhen ve bedenen sağlıklı, gerekli askerî eğitimi almış bir milis kuvveti olarak hazırlamayı, ülkesi için yararlı kişiler haline getirmeyi amaçlamıştır. İnsanlar dedikodular sonucunda bu demeklerin sürekli askerlik yapacak insanları oluşturmak için kurulduğunu düşünmüşler, yaşları daha küçük olan 15 yaşındaki çocuklarında askere alınacağı gibi bir düşünceye sahip olmaya başlamışlardır.”¹⁵⁰

Seferberlik ile savaş süresince, askerlik sistemine tabii olan yaş aralığı genişletilmiştir. Çok geniş bir coğrafyada, birçok cephede sürdürülen savaş, orduda artan subay ihtiyacını karşılamak için, subaylık görevini yerine getirebilecek erlerin yanında okuryazar bir kesimin de savaşa dâhil edilmesi gerekliliğini doğurmuştur. Savaş süresince orduda subay ihtiyacına göre medreselerden, yüksekokullardan celbe dâhil edilen ihtiyat zabitlerinin alt yaş sınırlaması aşağıya çekilmiştir.

Zorunlu asker statüsü ile savaşa alınan erkeklerin, dış dünya ile bağlantıları koparılmış, eski hayatlarından tecrit edilmiş ve tamamen bilmedikleri bir dünyada, bilmedikleri savaş aletleri ile karşılaşmışlardır. Bu tamamen değişen iklimlerinde, bir yandan ölüm korkusu, bir yandan geleceğin belirsizliği gibi insan psikolojisini derinden etkileyici travmatik durumlar ile karşılaşmışlardır.

¹⁴⁹ Neilberg, **age**, 102.

¹⁵⁰ Mehmet Beşikçi, “Militarizm, Topyekûn Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi: Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’nda Paramiliter Demekler”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar** (Bahar- 2009): 8.

4.3. Zorunlu Askerlik Sürecinin Asker Psikolojisine Etkileri

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve süresince, savaşın uzaması ve savaşın devamı için asker ihtiyacının artması ile zorunlu askerlik kapsamında, yaşları on beş ile kırk dokuz arasında değişen erkek nüfusunun çok büyük bir kısmı asker olmuştur¹⁵¹. Zorunlu askerlik terimi ile kastedilen hâlihazırda askerlik görevini yapan muvazzaf subaylar değil, yurttaşların da savaş sürecine katıldığı topyekûn bir seferberliktir. Bu topyekûn seferberliğin tesisinde, devletin yaptırım gücü, propaganda ve ikna kabiliyeti oldukça önem arz etmiştir. İkna etme ve savaşı meşrulaştırma, savaşacak insanların motivasyonunun önceden toplumsal ve kültürel kodlarla hâlihazırda perçinlenmiş olması ve de propaganda ile bu duyguların desteklenip, güçlendiriliyor olması gerekmektedir. Kültürel olarak yiğitlik ve “erkeklik”¹⁵² üzerine kurulmuş bir savaş ve savaşma motivasyonu, zorunlu askerlik statüsü ile savaşa katılım artırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca dini yönden de meşrulaştırılan savaş, şehitlik mertebesi ile de ölmeye ve öldürmeye ikna için kullanılmıştır.

Çanakkale Cephesi’ndeki askerlerin maneviyatını artırmak için bir din adamının ziyaretini bir Er Emin Çöl savaş esnasında yazdığı günlüğünde şöyle anlatmıştır:

“Bir din adamının ziyareti ve öğüt vermesi için derede toplandık. Derenin düşmana bakan yüzünde bir taşın üzerine çıktı. Bomba sesi, kurşun vızıltısı eksik olmuyordu. Bu sarkık adam ürperti bile duymuyordu. Hz. Peygamber’in bile savaştığını anlatıyor, “Çanakkale gibi hayati bir önemi olan bu kutsal savaşı yapan sizler ne büyük ne mutlu kişilersiniz” gibi sözler ediyordu.”¹⁵³

İtilaf Devletleri de askerlere moral olması amaçlanarak etkinlikler düzenlenmiştir. Ağustos 1915 bir konser verilmiştir. Daha çok moral, motivasyon ve savaşı, ölümü meşrulaştırmak için. Bill adlı asker, gerçekten melekleri görebilmesi ve bağışlanmak

¹⁵¹ Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşında**, 124.

1914-1918 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu 2.873.000 (nüfusunun %12,4), Almanya 13.250.000 (nüfusunun %19,8), Avusturya-Macaristan 7.800.000 (nüfusunun %15,1), Fransa 8.410.000 (nüfusunun %21,2), İtalya 5.615.000 (nüfusunun %15,6), Rusya 13.700.000 (nüfusunun %8,5) asker seferber etmiştir.

¹⁵² Yanıkdağ, **Cihan Harbi’nde Korku**, 243.

¹⁵³ Çöl, **age**, 60.

için orada çarpışıp ölmesi gerektiğini düşünmektedir. O konserde olan birçok kişiyle şarkılar aracılığıyla tanrının konuştuğunu hissetmiştir¹⁵⁴.

Seferberlik ilanı ile savaş süresince değişen ve sürekli artacak olan asker ihtiyacı, askere alma kanunları ile belirlenmiştir. Halka çağrılarda bulunulmuştur.

“Askere çağrılanların yedi gün içinde askerlik şubelerine başvurmaları ve gitmedikleri takdirde kaçak sayılacakları ilan edildi. Yedek subaylar kanunu çıkarılarak lise mezunları, üniversite, yüksekokul ve bir kısım medrese okulu öğrencileri yedek subay yapıldı.”¹⁵⁵

Tek tek bireylerin kendine ait deneyimlerinin yanında, en temelde kitlesel/kolektif duyguları da anlamak gerekmektedir. Kitlesel/kolektif duygular, “Birinci Dünya Savaşı süresince tahminen yirmi iki-yirmi üç milyon olan Osmanlı nüfusundan, yaklaşık iki milyon dokuz yüz insanın”¹⁵⁶ savaş meydanlarına nasıl sürüldüğünü temellendirir niteliktedir. 1914'te savaşın çıkışı coşkuyla karşılama ve bunu izleyen kişisel ve toplumsal yıkımın ortasında yaşanan hayal kırıklığı, coşku ve ümitsizlik ayrılmaz bir şekilde birbiriyle bağlantılıdır, çünkü insanlar başlangıçta kendilerini bütünüyle yukarıda belirtilen motivasyonlarla savaşa adanmışlardı, daha sonra o kadar derin bir hayal kırıklığı yaşamayacakları düşünülmektedir. Tüm bu yukarıda anlatılan teoriler ışığında, çok katmanlı ordu yapısında, yedek subay olarak zorunlu askerlik nedeniyle savaşa katılan askerlerin savaşa katılma motivasyonlarını ve askere alım aşamalarından, cepheye intikallerine kadar geçen süre zarfında yaşadıklarını, hissettiklerini anlamak bu bölümün amacı oldu.

“Seferberlik emri gereğince, askerlik hizmeti için yola çıkan herkes, kendisini beş gün beslenmeye yetecek ekmek, kuru gıda ve şeker gibi temel gıda malzemelerini yanında götürmekle mükellef tutulmuştur. Silahaltına alınanların ayrıca işlevi görebilecek uygun giysileri ve ayakkabılarını da getirmesi gerekiyordu.”¹⁵⁷

Beş günlük süre, bir askerin köyünden yola çıkıp cepheye, katılacağı birliğe ulaşmaya kadar yani ordudan günlük tayın almaya başlaymaya kadar geçmesi planlanan ortalama bir süre olduğu düşünülmektedir. O dönemki ulaşım araçları ve cephelerin uzaklıkları düşünüldüğünde, asker anlatılarının da desteklediği gibi, daha

¹⁵⁴ Leadly, **age**, 66-67.

¹⁵⁵ Mehmet Arslan, "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesi'nde Asker Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı**, s. 13 (Bahar 2015): 224.

¹⁵⁶ Beşikçi, **On yıllık Harp**, 219.

¹⁵⁷ Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı'nda**, 120.

cepheye ulaşmadan ciddi açlık sıkıntısı çekilmeye başlanmıştır. Askerlerden üniforma yerine geçecek kıyafet ve ayakkabı getirmelerini beklemek ise ciddi iâşe sıkıntılarının çekildiğinin kanıtı niteliğindedir.

Savaşın ilanı ile belirsizlik ve savaşın başlı başına korku kaynağı olmasının yanında;

“fiyatların yükselmesi halkın alım gücünü düşürmüştür. Ayrıca Osmanlı Devleti bir tarım devleti olmakla beraber; şeker, un gibi gündelik yaşamda son derece önemli olan tarım ürünlerini ithal eder durumdadır. İthal edilen bu ürünlerin ülkeye girişi büyük ölçüde deniz yoluyla gerçekleşiyordur. Ancak savaşla birlikte Boğazlar kapanınca, buna bağlı olarak ticaret de sekteye uğramış ve ülkede son derece gerekli olan ve ithal yolla giderilen ürünlerin fiyatları inanılmaz bir biçimde artmıştır.”¹⁵⁸

Gıda fiyatlarındaki artış, satın alınması mümkün olmayan bir durum yaratmıştır. Seferberlik ilanı ile askere alınan pek çok asker, geçimini tarımla sağlamakta ve askere alınmaları ile genç ve büyük bir toplum kesiminin tarımla, üretimle bağları kesilmiştir. Bu nedenle, aileleri hem aç kalma korkusuyla hem de askere, meçhule gönderdikleri yakınlarının üzüntüsüyle karşı karşıya kalmıştır. Ali Rıza Eti, askerlik şubesine celp edip, oradan topluca Kafkas Cephesi’ne gitmek üzere şehrin içinden taburuyla geçerken o anki atmosferi günlüğünde şu şekilde anlatmıştır:

“Memleket boru sesinden yıkılıyor. Telgrafhane önüne geldiğim zaman, Alayımızın I. Taburu paldır küldür geçiyordu. Onun arkasından bizim tabur muntazam, askere yakışır şekilde geçmeye başladı. Biz sıhhiyeciler taburun arkasından ilerliyoruz. Her evdeki ağlamalar, hıçkırıklar uzaktan bile iştiliyor. Her hane bir ölü evine dönmüş. Taburu uğurlamaya gelenler, duvar başlarına, yol kenarlarına dökülen anneler, kız kardeşleri; eşler hep ağlıyorlar. İnsan bu manzaraya nasıl tahammül etsin, ciğeri tütün havanında kıyılıyor.”¹⁵⁹

Askerlerin askerlik şubelerine celbi sırasında ve cephelere giderken, o dönemin koşullarını da göz önünde bulundurduğumuzda en temelde, ulaşım için kullanılan imkânların epey kısıtlı olduğunu görülmektedir. Kırk altı gün gibi uzun bir süreden sonra Filistin Cephesi’ne katılan asker İbrahim, 28 Ekim 1917 tarihli günlüğünde, bu yolculuğu şöyle anlatmıştır;

“Filistin Cephesi’ne giderken trenlerin yakacak kömürü olmadığı için zeytin ağacı odunu ile işliyordu. Filistin’e yani güneye doğru yolumuza devam etmekteydik. Günler geçtikçe hayat güçleşiyordu. Erzak sıkıntısı hissedilmeye başladı. Cebinizde yüzlerce liranız da olsa yollarda şehir kasaba olmadığı için hiçbir şey temin edemezsiniz. Uzun yolculuklarda hayvanat gün geçtikçe birer ikişer telef olmakta idi.”¹⁶⁰

¹⁵⁸ Gözcü Alev, “Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti’nin Gündelik Hayatından Kesitler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi** (Bahar 2016): 141.

¹⁵⁹ Eti, **age**, 7.

¹⁶⁰ Arkan, **age**, 190-193.

İhtiyat zabiti olarak askere alınan ve Kafkas Cephesi'nde savaşan Fahri Çakır, yukarıda belirtilen duruma paralel olarak "Ereğli ve Zonguldak'tan harp dolayısıyla kömür getirebilmek çok güçleştiği için lokomotiflerde odun kullanılıyordu ve tabiiyetiyle trenlerin süratleri de azalmıştı"¹⁶¹ bilgisini aktarmıştır. Demiryolu ağının ulaşım için yeterli olmaması, kimi yerde günlerce yürümek de gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Orduda sıhhiye müfettişi olan doktor ağabeyinin de yardımıyla, sıradan bir ere göre daha güvenli, hatta konforlu diyebileceğimiz bazı olanaklara sahip bir sıhhiye onbaşı olarak Kafkas Cephesi'nde yer alan Ali Rıza, cepheye giderkenki yaşadıklarını günlüğünde şöyle dile getirmiştir; "Hava çok soğuk ve büyük ağırlıklar hayvanlarla (mekkârelerle) taşınıyor. Arazi engebeli ve soğuk, kar, çamur, yağmur."¹⁶² 14 Eylül 1914 Ali Rıza Eti günlüğünde şöyle devam etmiştir:

"Askerler Erzincan'dan Erzurum'a gelene kadar oldukça uzun yürüyüşler yapmışlar. Çoğunun ayakları parçalanmış. Bizim birinci taburdan Eğinli Osman isminde eskiden tanıdığım bir çocuk, ayağının tabanının tamamıyla kabardığını gösterdi. "Haydi, şuraya git de ayağını göster" dedim. "Ya beni döverse?", "Benim gönderdiğimi söyle" cevabını verdim. Gitti, ayağını açıp derdini yandı. Kurmay, yanında bulunan alay komutanına: "Yahu siz Allah'tan korkmaz mısınız? Bundan böyle beş saatten fazla yürütür ve askerlerin bu hale gelmesine sebep verirsiniz sizi kırbaç altında çürütürüm" diyerek alay komutanını epeyce bir azarladı."¹⁶³

Savaşın daha en başında askerlerin cephelere giderken yolda yaşadıkları sıkıntılar, hayatta kalıp/kalamama üzerine belirsizlik, askerlerin ve bunun yanında halkın, açlık ve yetersiz beslenme koşulları, iâşe eksikliği, tüm bu etkenler göz önünde bulundurulduğunda, bu koşulları yaşayan, gözlemleyen askerlerin endişe ve mutsuzluk içerisinde olduklarını öngörmenin zor olmadığı kanaatindeyiz. Askerlerin savaştaki bu zorlu süreçlerine tanıklık edip onların neler hissettiklerini bir nebze olsun anlayabileceğimiz yegâne kaynaklar geride bıraktıkları benlik belgeleridir.

¹⁶¹ Fahri Çakır, **Eli Yıl Öncesi: Şark Cephesi ve Anadolu Hatıratları**, 1. bs. (İstanbul: Çınar Matbaası, 1967), 16.

¹⁶² Eti, **age**, 15.

¹⁶³ **age**, 20.

5. CEPHE GÜNLÜKLERİ ve HATIRALARI IŞIĞINDA ASKER DAVRANIŞLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Birinci Dünya Savaşı'nda yer alan sıradan askerlerin davranışlarını, psikolojilerini onların diliyle, dünyalarıyla anlayabilmek için anı, hatıra, günlük ve mektuplar birincil kaynak olarak değerlendirilmektedir. Şimdiye kadar yazıla gelen ideal ve büyük anlatılardan ziyade, fakat onları da dışlamadan ve ikincil kaynak olarak değerlendirerek, askerlerin dünyasından, bizlere sundukları kadarıyla okumalar yapılmıştır. Neleri anlatmadıkları da hep bir taraftan merak edildi zira anlatılmayan, anlatılamayan her şey de hikâyeye, geçmişe dâhildir. Örneğin; sıcak çarpışmada, mermiler üzerinden uçuşurken korktuğunu ya da endişe duyduğunu yazmayan/ yazamayan bir asker gibi. Hangi koşullarda, neleri, neden gizlediği hem o dönemki cinsiyetçi toplumsal yapı, bu yapının dayattığı propaganda ile de desteklenen “erkeklik” söyleminin savaşa yüzleşen askerlerin üzerindeki etkisi, hem de savaş ve savaşıma verilen anlamlar da göz önünde bulundurularak değerlendirilmektedir.

Bu bölüm, kaynak olarak taranan anlatılarda bahsedilen ve askerlerin psikolojileriyle doğrudan ilgili, davranışlarını etkileyen kavramlar üzerinden alt bölümlere ayrılmaktadır. İdeal, olması beklenen durum ile anlatı sahiplerinin vurguladıkları karşılaştırılarak, yedek subay ve erlerin davranışlarını anlama yönünde çaba harcanmıştır. Anlatılarda değinilen, askerlerin kişisel özellikleri hikâyenin ve hissettiklerinin duyumsanabilmesi için bahsedildiği kadarıyla detaylandırılmaktadır. Anı ve o anki atmosferi bütünüyle anlatma çabası ile mi yoksa olaylar yaşandıktan sonra mı kaleme alındığı ayrıntısı alıntıları değerlendirmemizi şekillendirmiştir. Bu nedenle anlatı örneklerinin anı, hatıra, günlük ya da mektup türünden mi oldukları belirtilmektedir. Alt bölümler ile askerlerin savaş deneyimlerini ve davranışlarını anlamak ve yorumlamak amaçlanmıştır.

5.1. Birlik Ruhu

Birlik ruhu teoride, askerlerin ast-üst gözetmeksizin, ortak gelenek ve amaçlara bağlılık ruhunu taşımaları ve sürdürmeleri, bu ortak değerler üzerinden sonuna kadar dayanışmalarını tanımlamaktadır¹⁶⁴. Askerî ortamda, her koşulda, ortak bir amaç için, sonuna kadar, emir-komuta zinciri içerisinde hareket edilmesi gerekliliği tanımı, savaş şartları devreye girdiğinde, ideal tanımdan sapmalar olacağını düşünmemek yanılıcı olacaktır.

“Savaş koşulları ve bu koşullar içerisinde ölümle her an yüzleşen insanların gerçekliğinin anlatılarına yansıyan kısmı, bu tanımdaki pürüzsüzlüğü ortadan kaldırmaktadır. 1917 yılının aralık ayı ortalarında firari asker sayısı 300.000’i geçmiştir. Bu yıl ve sonrasında görülen firarların nedenlerinden en başta geleninin açlık olduğunu söylemek mümkündür.”¹⁶⁵

Birinci Dünya Savaşına katılan askerlerin fotoğrafları incelendiğinde, açlıktan gözlerinin çukurlaştığı, yanakları çöktüğü, elmacık kemiklerinin iyice belirginleştiği ve yüzlerindeki ümitsizlik ile bıkkınlık açıkça görülebilmektedir. Açlıktan ölen, hatta bir parça ekmek için arkadaşını öldürenlerin birlikler dâhilinde duyulması zaten yetersiz beslenmenin yarattığı bedensel ve ruhsal çaresizlik içinde kıvranan asker için tek çözüm firar etmiştir¹⁶⁶.

Anlatılarda birlik ruhu ideal tanımının aksine ifadeler ile karşılaşmıştır. Savaşan askerlerin firarlara şahit olmaları, bazı askerler için, hissettikleri birliğin şartların zorluğu ile birlikte aşındığının idrakine neden olduğu anlaşılmıştır. Savaş şartlarında yaşatmanın çok zor olduğu bu ruhun, asker anlatılarında çokça firar durumları ile tezahür ettiğini görmekteyiz.

“Osmanlı’nın Birinci Dünya Savaşı deneyimine dair ilk ciddi monografinin yazarı Ahmed Emin Yalman, resmi istatistiklere dayanarak verdiği rakamlarda, 1917 yılının başlarında Osmanlı Ordusu’ndan firar eden asker sayısının üç yüz bini bulunduğunu, bu sayının 1918 yazına gelindiğinde beş yüz bine ulaştığını belirtmiştir.”¹⁶⁷

Firar edenlerin sayısının birçok anlatıda gün be gün artarak savaş süresince devam ettiği görülmüştür. 1893 yılında Kırklareli’nin Akviran köyünde doğan İbrahim

¹⁶⁴ “Esprit de Corps”, <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/esprit-de-corps> [25.05.2019].

¹⁶⁵ Alkama, **age**, 234.

¹⁶⁶ **age**, 234.

¹⁶⁷ Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı’nda**, 152.

Arıkan Balkan Çanakkale, Galiçya ve Filistin Cephelerinde savaşmış, Eylül 1918’de İngilizlere esir düşmüştür. 17 ay iki günlük bir esaretten sonra Şubat 1920’de Türkiye’ye döndü ve hatıralarını kaleme almıştır. Neferlikten başçavuşluğa kadar terfi etti ve 1916 yılında Galiçya Cephesi’ne gönderilmiştir. Bu cephede üç yerinden ağır şekilde yaralanan İbrahim Arıkan, kasabasında bulunan hastaneye sevk edilerek burada üç-dört ay tedavi görmüştür. 1917 yılında Filistin Cephesi’ne gönderilmiştir. Filistin Cephesi’nde savaşırken Eylül 1918’de İngilizlere esir düşen ve on yedi ay iki günlük esaretten sonra Türkiye’ye dönebilen İbrahim Arıkan, harp sırasında yazmış olduğu notlarında Filistin Cephesi’ne giderken firarlarla ilgili şöyle bir anısından bahsetmiştir;

“İstanbul’dan Pozanti’ya kadar devam eden tren yolculuğumuzda tren güzergâhına memleketi yakın bulunanlardan çokları firar ediyorlardı. Hatta tabur yazıcı çavuşları dahi firar edenler arasında idi. Tren seyrine devam ettiği halde asker trenden kendini atıyor ve düşe kalka kaçıyordu. Bu vaziyet karşısında muhafız askerler vagonlardan firarilere ateş ediyorlar ve bazen isabet de ettiriyorlardı. Ölen ve yaralananlara kimse ehemmiyet vermiyor, bunlar kendi hallerine terk ediliyordu.”¹⁶⁸

Firar edeni gözlemleyen değil bizzat gerçekleştiren tarafından da durumu bir nebze de olsun anlayabilmek adına, Çanakkale Cephesi’nde Fransa için savaşırken Osmanlı tarafına firar eden Senegalli (Sudanlı) Muhammed Kamara ifadesi dikkat çekicidir. Neden firar ettiğini şöyle temellendirmiştir; “Senegalliler, bilhassa toprak işlerinde çalıştırılır ve buna rağmen Fransızlardan daima hakaret görürler. Firar etmemin sebebi de Fransızlar tarafından tehdit edilmem ve hakarete uğramamdan dolayıdır.”¹⁶⁹ Bu örnek ile de görüleceği üzere, firar nedenlerinden biri de kötü muameleler olmuştur.

Firar mevzu gittikçe yaygınlaşan bir durum haline gelmiş ve bu durumu engellemek için Askerî Ceza Kanunu kapsamında idam cezası getirilmiştir¹⁷⁰. Vasfi Şenözen 1892’de Bandırmada doğmuş ve İstanbul’da Hukuk Fakültesinde henüz öğrenci iken Birinci Dünya Savaşı patlak vermiştir. Ağustos 1914’de yedek subay talimgâhına

¹⁶⁸ Arıkan, **age**, 188.

¹⁶⁹ Tetik ve diğ., **İfadeler ve Mektuplar I. Cilt**, 26.

¹⁷⁰ 6 Ağustos 1914 tarihli “skerî Ceza Kanunu’na Müzeyyel Kanun-ı Muvakkat” ile firar suçunun cezası netleştirilmiştir. “Madde 2: Seferberlikde hizmet-i askeriyeden veyahud mahall-i ictimaaadan veya kıtasına veya vazifesine hin-i sevk veya azimetinde firar edenler firarları tahakkuk ettiği günün ferdasından itibaren yedinci günü nihayetine kadar avdet etmezse idam olunur.” Düstûr, II. Tertip, 6. cilt, s. 981.

gönderildi ve savaş süresince Kafkas Cephesi'nde bulunur ve Kasım 1918'de terhis olup ancak savaş sonrasında Hukuk Fakültesi'nden Eylül 1919'da mezun olabilmektedir. Vasfi Şenözen, Kafkas Cephesi deneyimi süresince yazdığı, savaş bittikten sonra derlenip kitap haline getirilen notlarında idam kararı vermenin ağırlığından şöyle bahsetmiştir:

“Firarlar çoğalmıştı. Bunlardan yakalananların cezalandırılması düşünülüyordu. Bunun için her taburda bir yüzbaşı, bir teğmen ve bir başçavuştan oluşturulacak askerî mahkemede bu gibi firari askerlerin muhakeme edilmesi kararlaştırılmış ve benim bölüm kumandanımla ben ve bir başçavuş, böyle bir askerî mahkeme haline getirilmiştik. Gelen emirde, korkunç bir nokta da vardı. O da nöbet yerini terk etmek suretiyle olan firarilerde, bu askerî mahkeme idam cezası dahi verebilecekti. Bu bana tüyler ürpertici bir yetki gibi geldi... İdam kararı vermek gereklikçe, ona kesin olarak karşı geleceğimi yüzbaşıya anlattım. Gerçi öyle bir olay olmadı; ama bu askerî mahkeme şekli tatsız bir işti.”¹⁷¹

Vasfi Şenözen anılarının ilerleyen bölümlerinde onu çok üzen idam kararı alma gibi bir durumla karşılaşmamış fakat bölümünde idam edilen askerlerle ilgili şunları anlatmıştır:

“Tabur yürüyüş nizamına girdiği sırada, üç idam mahkûmu (cepheden kaçıp önemli yerlerin düşmanın işgal etmesine sebep olan ve sonra yakalanıp idama mahkûm edilen üç er) er, oradaki ağaç ve telgraf direklerine bağlandı. Gözleri de bağlandı. Kumandanın emri ile ben tümen kumandanının gerekçeli idam emrini, tabura yüksek sesle okudum. Kumandan, idam için ateş edecek olan mangayı ayırarak mahkûmların karşısına getirdi. İşaretle nişan aldırdı ve işaretle ateş emrini verdi. Bunlara, üç kurşun atılmıştı. Ölüp ölmediklerinin muayenesi, bir Yahudi olan tabur doktoruna emredildi. O, gidip yalnız eliyle kalplerini dinledi ve öldüklerini bildirdi.”¹⁷²

İdamlar, belli ki firarı engellemek ve buna teşebbüs edenlerin de sonunu göstermek adına, askerlerin görebileceği şekilde yapılmıştır.

Anlatılarda firarlara şaşırılmamakta -yoğun olarak yaşandığı için- ve hatta firar durumu olağan karşılanmakta ve firar edenlerin anlaşılabilirliği üzerine yorumlar yapılmıştır. Mehmet Ragıp, savaşa katılmadan önce İstanbul Polis Teşkilatı'nda polis olarak çalışmıştır. Savaş başladıktan sonra, üsteğmen olarak Irak Cephesi'ne gönderilmiştir. Mayıs 1918'de İngilizlere esir düşen Mehmet Ragıp, yukarıda belirtilenlere paralel olarak savaş esnasında tuttuğu günlüğünde, 26 Ocak 1918 Çimne Köprüsü başlığı ile hissettiklerini şöyle anlatmıştır:

¹⁷¹ Vasfi Şenözen, **I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları**, ed. Saro Dadyan (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2013), 90.

¹⁷² **age**, 129.

“Dün müfrezenin mitralyöz takımından üç kişiyi kurşuna dizdik. Zavallılar iki yaylımda rahmet-i Rahman’a kavuştular. Yüreğim yaralandı. Gözleri bağlı, kolları birbirine urganla yine bağlı bu üç zavallıyı diz çökerek silah be-desti bekleyen takımın önüne getirerek bıraktıkları vakit kalbimden akan bir seyliibe-i hiln-i teessürü unutamam. Dört gün evvel Ayn-ı Fars’da bulunan takımdan firar ederek düşman tarafına geçmek üzere iken Tarin Köprüsü civarında ileri karakol postaları tarafından yakalanmışlar. Üçüncü gün idam edildiler. Müfrezede müthiş bir tesir yaptı. Diğer taburlardan da hükm-i idamı seyretmek için takımlar gelmişler. İdam bunların muvacehesinde icra olundu. Üçü de genç. İnlediler, ağladılar. Fakat yine kurtulamadılar. Bu kadar açlığa ve sefaletle maruz kalırsa kaçmaz da ne yapar. Hiçbir milletin efradım bu kadar sabır ve mütehammil tasavvur etmem. Herhangi bir nefer ve hatta en vatanperver ve asker bildiğimiz Alman efradı bile bu şeraiti hayata tabi kalsalar bölüklerle düşmanlarına firar edebileceklerine kanaat-ı kâmilim vardır. Biçareler gitti. Yakalanan katır harmanı döğermiş.”¹⁷³

Anı, hatıra, günlük ve mektuplarda, savaş esnasında birlik ruhu üst anlatısına karşıt olarak, görevden kaçmalar ve verilen emirlere itaat etmemek gibi askerin mevcut koşullara direnç gösterdiğinden de sıklıkla bahsedilmiştir. Ali Rıza Eti (1887-1950) Erzincan’ın Kemaliye ilçesinde doğmuştur ve rüştiyede okumuştur. Babası 93 Harbi’nde binbaşı olarak katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Eğin’de ticaretle uğraşıyordur. Sarıkamış Harekâtına seferberlik emriyle katılarak, ağabeyinin orduda sıhhiye müfettişi olması nedeniyle bazı erlere göre imtiyazlıdır. 102. Alay’ın İkinci Tabur’unun, Sıhhiye Bölüğü’nde onbaşı olarak görev yapmıştır. 27 Aralık 1914 tarihli günlüğünde;

““Binbaşı, asker silah başına!” diye bağırıyor. Bir bölük siperde, üç bölük burada, soğuksa bu ana kadar olan soğukların üstünde. Tahammül etmek insanlık dışı gibi bir şey. Binbaşının verdiği emri güya anlamıyorlar gibi, askerler yerlerinden bile kımldamıyorlar. Allah korusun, düşman bu halde üzerimize kadar gelecek olsa müdafaasız öleceğiz. Bu zamana kadar, zabitan ve takım subayları dışarı çıkarak, tekmeyle, sopayla döverek, söverek portatif çadırlarını yıkarak, bin bir sözle yerlerinden kaldırıyorlar.”¹⁷⁴

Birlik ruhu üst anlatısı ile çelişen anlatılara ek olarak, Mehmet Oral Filistin Cephesi’nde iken, bir çarpışma esnasında birlikte yan yana savaştığı takım arkadaşlarının çarpışmadan kaçışından bahsetmiştir. 1894 yılında, Kayseri’ye bağlı olan Sivas vilayetinin Bünyan Kazasında, varlıklı bir ailede dünyaya gelmiştir. İstanbul’da sanat mektebinde yüksek eğitimini yaparken Birinci Dünya Savaşı çıkmış ve Kıdemli Küçük Zabıt diploması alarak, üç ay sonra kıdemli çavuş olarak Kafkas, Hicaz-Yemen Cephelerinde savaştı. Hicaz-Yemen Cephesi’nde iken

¹⁷³ Serezli Mehmet Ragıp, **age**, 180.

¹⁷⁴ Eti, **age**, 106.

İngilizlere bir yıla yakın süre esir olmuş ve savaş bittikten sonra kaleme almış olduğu anılarında, birlik ruhu ideal tanımının aksine ifadeler ile karşılaşmıştır.

“Takım Zabiti Mehmet Efendi kaçan askerleri durdurmak için çağırıyor, bağıyor, hatta sesi bile boğulmuştu. Asker kâmilan alabildiğince kaçıyordu. Bu vaziyet karşısında çıldırmak bir şey değildi. Bozulan askeri geri çevirmek istiyor ve çalışıyor isek de ne fayda bozulmuş asker, ürkmüş koyun sürüsü gibi birbirlerini tepeleyerek kaçıyorlardı.”¹⁷⁵

Vasfi Şenöze Kafkas Cephesi boyunca yazmış olduğu ve savaş sonrasında kaleme alınan hatıralarında bir makineli bölüğünün tamamen Rus tarafına firarından ve işe hizmeti yetersizliğinin sonuçlarını şöyle anlatmıştır:

“Askerlik harekâtı icabı bu köylülere bazen köylerini terk etmeleri emredilir. Götüremeyecekleri kilim gibi eşyaları tümen satın alırdı. Ruslardan, bize olduğu gibi, bizden de Ruslara sığınmalar olurdu. Gıdasızlık ve bezginlik bu hallere sebep olmakta idi; fakat iki hadise oldu ki bu hepimiz üzerinde derin etkiler yaptı. Bunlardan biri, bir makineli tüfek bölüğünün subay ve erleriyle ve tüfekleriyle düşman tarafına geçmesi haberi idi. Şaşıktık ve şaşırdık. Derin derin düşündük. Başka bir haber de değerli bir kurmay olan Nevres Bey’in Ruslara sığınması idi. Bu, hepimizi şaşırtmıştı. Pek değerli olan bu zatın Ruslara iltica sebebi ne olabilirdi... Yiyecek için askerlerimiz bazen toprağı karıştırırlar ve bitki kökleri bulup onları yerlerdi. Fakat bir çeşit kök vardı ki askeri yirmi dört saat için deli ederd. Asker saçma söylemeye başlar, hareketleri bozuk düzen olur; çavuşlar onu bölük kumandanlarına bildiriler ve o neferin başına süngülü nöbetçi dikilerek yirmi dört saat için hapis hayatı geçirtilirdi.”¹⁷⁶

Sıcak savaştan, cepheden kaçmak ve silah kullanamamak için işaret parmaklarına ateş ederek kendini yaralayan askerlerden anlatılarda sıklıkla bahsedildiği okunmuştur. 1895 yılında Nıksar’da doğan Ahmet Göze, İstanbul Darülfünun Edebiyat Şubesinde eğitim görürken, Birinci Dünya Savaşı başlamış ve sıhhi muayenede doktor askere gidemeyebileceğine söylemiş fakat Ahmet Göze savaşa gönüllü olarak katılmıştır. Kafkas Cephesi’nde Ruslara üç buçuk senelik esir düşmüş, savaş sonrası kaleme almış olduğu hatıralarında silah kullanmamak için askerlerin:

“İşaret parmağının ilk boğumları kopmuştur ve dikkatli bir göz yara etrafındaki taze barut izini görebilir. Yani bunun manası şudur: Bu parmaklar düşman kurşunuyla değil, kendi tüfeklerinin kurşunuyla koparılmıştır. Maksat da cepheden kaçmaktır. Eğer önü alınmazsa bu salgın bütün taburu ve hatta cepheyi yıkabilir.”¹⁷⁷

¹⁷⁵ Mehmet Oral, **Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk’ün Kahramanlığı**, 2. bs. (Konya: Kömen Yayınları, 2012), 41.

¹⁷⁶ Şenözen, **age**, 105-106.

¹⁷⁷ Göze, **age**, 51.

Anlatılarda rastlanan birlik ruhu ideal tanımın aksine firarların yanında bazı askerlerin muhbirlik yaptığına dair şüpheler de başlamıştır. Karşı tarafa bilgi sızdırıldığına dair durumlar satırlara yansımıştır:

“Cepheye gelirken, bir konak yerinde tanıştığımız zabıt namzedi genç bir arkadaşla, siper gezilerinde konuştuğumuz olurdu. Bir gün taburda verilen bir emirle, onun bulunduğu birinci bölüğe tayin edilmiştim. Bu genç arkadaşın hareketlerinde derin bir esrar var gibiydi. Mevzi hayatında, onun bazen akşamüstleri tahkimat hattı ilerisinden ve derin dere kısımlarından koşarak geldiğini gördüğüm olurdu. Sonra, ne zaman düşmana pusu kurarsak, o akşam düşman gelmez ve ne zaman pusu kurulmazsa, o zaman gelir ve o geceyi bela ve gürültü içerisinde geçirirdik. Sezai'den şüphe etmeye başlamıştım. Acaba o düşmandan bazı bilgiler alıp yukarı kumandanlıklara bildirmek için kendisi Ruslara hizmet ediyor gibi görünüyor ve bu pusu kararlarını onlara bildiriyor mu idi?”¹⁷⁸

Yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere, savaş boyunca birlik ruhu tanımına karşıt firarlar, görevden kaçmalar, verilen emirlere uymama durumları yaşanmıştır. Bu durumların, savaşın uzaması ve savaşın beraberinde getirdiği zor şartlar ve ölüm korkusu üzerinden tezahür ettiği görülmektedir. Muhbirlik durumları ise, bazen sadece yukarıdaki örnekteki gibi sadece şüphe üzerinden kaleme alınır iken, bazen de muhbirliklerinden kesin emin olunan firari askerlerin kurşuna dizilmek sureti ile cezalandırılmalarından bahsedilmektedir.

Birlik ruhunu korumak ve güçlendirmek ve askerleri savaşa hazırlamak için eğitimler verilmiştir. Başkâtipse Teğmen Ragıp Bey 1889 dünyaya gelmiştir. Mahalle mektebine, oradan da medreseye gitmiş, medresede tahsilini sürdürürken seferberlik ilan edilmiş ve teğmen olarak (mülazım) olarak Sarıkamış'a yollanmıştır. Sarıkamış'ta Rus tarafına esir düşmüştür. Savaşdaki günlüklerini cep defterine not etmiş sonra onları hatıra haline getirmiştir. Cephe öncesi eğitimleri esnasında “maalesef çoğumuzun inanç ve alışkanlığında, yaşamımızın bir parçası olan, beş vakit namaz hiçbir programa alınmadığı gibi, izin de verilmiyordu”¹⁷⁹ şeklinde yakınır. Hatıralarının ilerleyen sayfalarında bu durumdan iyiden iyeye rahatsızlığını şöyle dile getirir:

“Sabah namazını kılmak üzere bir köşede battaniye üzerinde namaza durdum. Ne talihsizlik ki, sabah denetimine çıkmış bulunan bölük komutanına yakalandım. Ve o gün akşama kadar tabur telefon nöbetçiliği cezası aldım. Artık iyiden iyiye incinmiş, kırılmış, memleketi, milleti bu

¹⁷⁸ Şenözen, *age*, 85-86.

¹⁷⁹ Ahmet Emin Güven, *Yaşam Öyküm Kayserili Başkâtipzade Teğmen Ragıp Bey'in Eğitim, Savaş, Tutsaklık, Kurtuluş Anıları*, (Ankara: Dizayn Ofset, 2003), 59-60.

hale getirenlere ve kötü talihime lanetler yağdırmaya başlamıştım. Tepki olanağına sahip değildim ki, boşalayım. Duygularımı bir türlü anlatamıyor, bunun ruhsal sıkıntısını da yaşıyordum. Nihayet öğleden sonra geç vakitlerde şu birkaç beyti karalayabilmiş ve biraz rahatlamıştım. Karayazlı kötü talih bu kez bizleri yenik düşürdü, beni de asker edip perişan etti. Medrese hem kadılar okuluna devam ederken, onbaşı mektebini bizlere yurt edindirdi. Namaz dinin direğidir buyrulmuş iken, silah temizlemeyi de namaza üstün tuttu.”¹⁸⁰

Bu yazılanlardan, günlük ibadet rutinlerini devam ettirip, bir şekilde manevi duygularını savaşta dahi olsa canlı tutma çabası içinde oldukları anlaşılmaktadır. Ragıp Bey’in manevi ritüellerini gerçekleştiremiyor olması durumu, birlik ruhu ve savaşmaya olan inancını azaltan bir neden teşkil ettiği okunmaktadır. Belki de, bu tür eski alışkanlıkları devam ettirebildikleri sürece savaş öncesi hayatlarını hatırlayabilmiş ve kısa bir zaman diliminde dahi olsa savaştaki umutsuzluklarını, umutsuzluklarını alışkın oldukları ritüeller ile sağaltmaya çalışmışlardır.

5.2. Maneviyat ve Moral Değerler

“Asker” kelimesi birbirinden farklı bireyleri bütünleyen üst bir tanım olarak kullanılmaktadır. Her askerin savaş deneyimi öznel, kendine özgüdür ve fakat dini, insani değerler üzerinden de pek çok da ortak noktaya sahiptir. Örneğin, ölüye ve ölünün bedenine saygı duyularak toprağa gömülmesi pek çok toplumda yapıla gelen ortak ritüellerdendir. Cephe yaşantısı ve siper hayatı düşünüldüğünde, ölümlerin çokça yaşanması, ölümlerin taşınması ve bu esnada öldürülme korkusu, defin işlemlerinin aksamasına bazen ise hiç yapılmamasına neden olmuştur. Kafkas Cephesi’nde küçük bir birlikte onbaşı olarak savaşan, savaşa coşkulu duygular ile katılan ve sıcak çarpışmada yaralanan Faik Tonguç anılarında bu durumu şöyle anlatmıştır:

“Ruslar büyük fedakârlıklarla cesetlerini toplayıp götürüyorlar, ölümlerini muharebe meydanında bırakmıyorlardı. Bizde şehitlere hiç önem verilmiyordu. Bir asker ölünceye veya yaralanıncaya kadar değer veriliyor, sonra kimse yüzüne bakmıyordu. Hâlbuki tabuda ölen bir katırın, tınak numarası, yaşı, nitelikleri hakkında bir sürü soruşturma açılması, bir dosya oluşturulması anlaşılacak bir zihniyet değildi. Tarlalar arasında açıkta kalan şehitlerimizin hiç olmazsa yerlerinde defnedilmeleri hakkında yazılan yazılara cevap bile verilmedi, düşükleri yerlerde

¹⁸⁰ age, 61.

çürüdüler, kurda, kuşa yem oldular, beyaz bayraklı sıhhiye erlerinin gelmesini bekledik durduk.”¹⁸¹

Savaş öncesinde İngiltere’de telgrafçılık yapan Walter Edmund Leadley (Bill olarak anılır), savaş başlar başlamaz gönüllü olarak savaşa katılmıştır. Savaş başladığında 31 yaşındadır ve boyu savaş için aranandan daha kısa olmasına rağmen, uzman bir telgrafçı olduğu için savaşa alınmıştır. Mors alfabesini ve semafor ile haberleşmeyi bilmektedir. Çanakkale Cephesi’ndeki 24 Mayıs 1915 tarihli günlüğünde ölülerin gömülmemesi ile ilgili yakınmıştır:

“Bugünkü ateşkes beni hayal kırıklığına uğrattı. Biz askerlerimiz için savaş alanını temizlemek isterken, Türkler silahları almak istiyorlardı. Gördüğüm kadarıyla Türkler hiç ölü defnetmediler. Her şeyin sonuna gelmeden iki taraf da bu sayede dinlenmiş oldu.”¹⁸²

Savaş koşulları belli ki normal hayatlarında yapacakları aynı zaman da dini bir ritüel de olan defin işlemini engellemiş, belki de öldürmeye çokça alışmış ve ölümün sıradanlaştığı zamanları yaşayan askerler, bu duruma karşı eski duyarlılıklarını kaybetmişlerdir. Anlatılarda, tanrıya yakarış şeklinde askerlerin acılarını dile getirdiklerini görmekteyiz. Bu sayede, savaşı ve yaşadıklarını rasyonalize edebiliyor ve anlam kazandırmatadırlar¹⁸³. Aklını yitirmemek için, Kafkas Cephesi’nde Ali Rıza Eti çatışma esnasında günlüğüne şunları yazmıştır;

“Allahım Allahım sen merhamet et de esirge. Bir gülleyle tesadüf ettirerek, gelecek umutlara bir mezar da mı nasip etmeyeceksin? Ya Rabbi, sen Müslümanların çoluk çocuklarına merhamet et. Bilhassa çocuklara. Lakin eceli gelen gidiyor değil mi? Amenna! Doğrusu gerek topçularımız gerek subaylarınız pek yiğitçe harp ediyorlar. Cenabı Hak millete bağışlasın.”¹⁸⁴

Geleneksel dini uygulamalar savaş ve cephede kitleleri harekete geçirmek ve cesaretlendirmek için kullanıla gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nda da asker anlatılarına yansıdığı gibi, Çanakkale Cephesi’nde;

“Bütün cephe boyunca, Zığındere’den Saroz Körfezi’ne kadar olan sahada düşmanın terk etmiş olduğu siperlerin üstünde hocalar, hafızlar yüksek sesle ezanlar okuyor, selalar veriyor, Allahu Ekberler gök kubbeyi inletiyordu. Cenab-ı Hakk’ın lütuf ve keremine şükrediliyordu.”¹⁸⁵

ya da cephede girdiği ilk çatışma esnasında “geride bulunan kıta tabur imamaları, alay müftüleri tekbir ve ezan-ı muhammediyeyi yüksek sesle okuyorlardı. Yüreği kalbi

¹⁸¹ Tonguç, **age**, 57.

¹⁸² Leadly, **age**, 119.

¹⁸³ Annette Becker, **War and Faith: The Religious Imagination in France, 1914-1930**, 1. bs. (London: Bloomsbury Publishing PLC, 1998)

¹⁸⁴ Eti, **age**, 53.

¹⁸⁵ Arkan, **age**, 60.

sızlamayan hiçbir kimse kalmıyordu.”¹⁸⁶ Askerin savaş motivasyonu din ile temellendirilmeye ve teşvik edilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle tabur imamları ile dini bilgileri artırılma yönünde gayret gösterilmiştir:

“Ordu kumandanı Vehip Paşa gelmiş, askerin dini bilgilerini yoklamış; askeri bu hususta zayıf görünce de tabur imamının riyazat hapsiyle, yani sadece ekmek ve su verilmek kaydıyla hapsedilmesini emretmişti. Tabur imamı küçük ağırlıkta bulunurdu. Askerin maneviyatıyla meşgul olması, siperlerin çok uzun ve aralıklı bulunmasından dolayı imkânsız gibiydi.”¹⁸⁷

Savaşın getirdiği kıtlık, açlık, çaresizlik, soğuk gibi faktörler devreye girdiğinde, toplumsal bazı değerlerin -hırsızlık ve yağma yapmak gibi- zaman zaman aşıldığı da asker anlatılarına yansımıştır. 15 Şubat 1916’da Erzurum düştükten sonra ‘Erzurum’daki hal berbat idi. Gerek asker gerek ahali çarşıları hep yağma ediyorlardı. Dükkanlar hep kırılıyordu.”¹⁸⁸ Yedek subay olarak Kafkas Cephesi’nde savaşan Faik Tonguç, 3 Şubat 1916 tarihli günlüğünde yağmayı şöyle anlatmıştır:

“Soğukçermik köyünde askerler geriye taşınmamış, büyük bir ambarı yağma ettiler. Vaktiyle kıtalara dağıtılmamış, çuvallar dolusu fındık, sandıklarla çorbalık, konserve, denklele pastırma, elbise, çamaşır, sekban çadırları her tarafa atılmış, saçılmış bir tümen askere yetecek yiyecek giyecek köy sokaklarına kadar taşmıştı.”¹⁸⁹

Savaşın tahrip ediciliği sadece insan yaşamı üzerinden değil, askerlerin davranışlarının ahlaken aşınması üzerinden de kendini göstermiştir.

“Gece saat bilmem kaçta köye (Sürbahan Köyü) geldik. Bizim taburun dağılanlarıyla, 3. Tabur, köyde kapıları kırarak içeri girmişler. Bin bir çeşit rezaletler. Tekrar hareket edebilmek için subaylar ellerinde sopalarla askerleri çıkarmaya uğraşıyorlar. Kim anlar? Kim dinler? Üç saatte, o da taburun yarısını zor çıkarabildiler. Cennetlik binbaşısı şehit olduktan sonra bu taburda düzen kalmamış.”¹⁹⁰

Ali Rıza Eti, 14 Kasım 1914 tarihli günlüğünde bu yağma olaylarını anlatmaya şöyle devam etmiştir:

“Köyde askerler yine bildiğiniz gibi gidiyorlar, yağmaya, çalmaya, çırpmaya devam ediyorlar. Köye girerken yağma yapılmasına mani olmak üzere binbaşı beni gönderdi. Sekiz on kişi odun yağma ediyor, attım tokadı. Öyle dövdüm ki iki gün sağ elim ağrıdı.”¹⁹¹

¹⁸⁶ Canlı, **age**, 45.

¹⁸⁷ Şenözen, **age**, 124.

¹⁸⁸ Tokad, **age**, 63.

¹⁸⁹ Tonguç, **age**, 105.

¹⁹⁰ Eti, **age**, 47.

¹⁹¹ **age**, 50.

Savaştan sivil halk da doğrudan zarar görmüştür. Savaşın getirdiği gıda ve iâşe sıkıntısı askerleri yağma, hırsızlık gibi suçlara yöneltmiş olduğu görülmektedir. Bu durum savaş esnasında moral değerlerin aşındığını destekler niteliktedir. Moral değerlerdeki aşınma ile bu durumu gözlemleyen askerlerin, bulundukları ortama ve zeminine güvenlerinin, inançlarının sarsılmadığını düşünmenin yanıltıcı olacağı kanaatindeyiz. Bu güvensizlik onların kaygılarını daha da derinleştirmiştir.

5.3. Travma, Anksiyete ve Korkular

Militarizm en yalın hâliyle “Bir ülkede ordu gücünün aşırı derecede ağır basması, her tür sorunu askerî yöntemlere başvurarak çözme, bundan dolayı silahlı kuvvetlere öncelik tanıma eğilimi”¹⁹² olarak tanımlanabilir. Militarizmin yeniden yeniden üretilmesinin araçlarından biri zorunlu askerlik ve bunun yanında askerlerin bu militarist bilinci kazanabilmeleri için uygulanan eğitimlerdir. Birinci Dünya Savaşı süresince, zabıtlar ve zabıtlar namzetlerine, savaşı-savaşmayı meşrulaştırıcı ve motivasyonlarını artırmak amaçlı eğitimler verilmiştir. Savaşa katılacak olan bu “erkekler”, eğitimler ile disipline edilme, tek tipleştirilme, hizaya sokulma ve savaşmayı içselleştirmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Bu eğitimler “savaşta ölmeyi din, millet, vatan için zorunlu bir fedakârlık olarak tasvir ederek, ölüm korkusunu ortadan kaldırmayı ve normalleştirmeyi amaçlamıştır.”¹⁹³ Askerlik ve eğitimler ile aslında bir “savaşçı erkek miti”¹⁹⁴ oluşturulmaya çalışılmış ve erkeğin “devlet, millet, aile için savaşması, erkek olmanın bir göstergesi olarak görülmüştür.”¹⁹⁵ Eğitimler ile savaştan ve savaşmaktan korkmanın -toplumsal olarak da savaşa/savaşmaya verilen anlamı kuvvetlendirir şekilde- “erkekçe” olmayan bir davranış olduğu vurgulanmıştır. Asker anlatılarında ve aslında gerçeklik süzgecinden geçirildiğinde de bu gibi telkinlerin ve normatif dayatmaların, askerlerin “korkularını ve diğer duygularını bastırma konusunda başarısız olduğu görülmüştür. Korku

¹⁹² “Militarizm”, Militarizm Nedir? <https://sozluk.gov.tr/> [25.05.2019].

¹⁹³ Yanıkdağ, **Cihan Harbi’nde**, 49.

¹⁹⁴ Sünbuloğlu, **Militarist İktidarın Düşümü**, 3.

¹⁹⁵ Karacagil, **age**, 4410.

onların dışında karşı gelişen bünyesel bir tepkidir ve çok yaygındır.”¹⁹⁶ Birlikte savaştığı arkadaşının yanı başında yaralanması ve o seferlik şans eseri ölümden kurtuluşu anında ya da donarak ölen askerleri gördüklerinde insanca, hayatta kalma dürtüsü ile davrandıkları düşünülmektedir. Askerlerin, bir çatışma esnasında başlarının üstünde toplar patlarken, o her an atılan mermilerden birinin tam kendisine isabet edeceğinden endişe ederken anlık ya da otomatik tepkilerle kendilerini korumayacaklarını düşünmek yanıltıcı olur. Bu örneklerdeki gibi fiziksel bütünlüğe zarar verici olaylar yaşadıklarında normatif beklentiler çerçevesinde davranamayacakları görüşündeyiz. Ki daha cepheye gitme sürecinde bile, kaynak olarak seçilen anlatı sahiplerinin pek çoğu köyünden hiç çıkmamış, hiç trene binmemiş olmanın getirdiği gerginlikle baş etmeye çalışırken, insan havsasının alamayacağı durumlarla ansızın karşılaşmışlardır. Bunun yanında asker ve erkek olarak kendilerine yüklenen misyon da yüklerini artırmıştır. Kendilerinden beklenen ile savaşta yaşadıkları arasındaki çelişki büyüdükçe daha gergin, daha umutsuz olduklarını düşünmemek elde değildir. Zihinsel ve duygusal uyumlarını koruyabilmek adına, “hem normatif söylemin hem de korkuya karşı olan içsel tepkilerinde bir denge bulmaya çalıştıklarını düşünebiliriz.”¹⁹⁷ Birinci Dünya Savaşı deneyimi de asker anlatılarında okunduğu şekliyle bu durumu kanıtlar niteliktedir. Çalışmamız onların kaleminden tabii ki kendi zihinsel süzgecimiz ile hissettiklerini elimizden geldiğince anlamaya çalışma çabasıdır.

Anlatılarda okunan, cephede geçen süre uzadıkça, ölümün her an nereden ve nasıl geleceğinin belirsizliği, bazen o kadar katlanılmaz olmuştur ki, artık ölmenin en kolay kurtuluş olacağını düşündükleridir. Bu yöndeki duygularını Ali Rıza savaş esnasında yazdığı günlüğüne şöyle not etmiştir:

“Uyku yok, yediye kadar oturduk. Sesler gittikçe arttı. Ara sıra, gündüz gülle düşen yere mermi geliyor. Bir iki tanesi geçerken çadırı sallıyor. Yat bakayım nasıl yatabilirsen. Saat yedi de gelen emir eri, beş bomba alarak acele gelmemi binbaşının emrettiğini söyledi. Kalktım, binbaşının çadırından bombaları, bomba atış makinesi ile kalkanını alıp iki askere verdim,

¹⁹⁶ Yanıkdağ, **Cihan Harbi’nde**, 55.

¹⁹⁷ **age**, 50.

doktorun yanına gidip veda ettim. İnsan etkileniyor. Ölümü arzu ettiği halde bu üzüntü nereden geliyor, anlaşılmıyor.”¹⁹⁸

Pek çok kaynağın da doğruladığı gibi, iâşe hizmetlerindeki yetersizlik ve aksaklıktan dolayı açlık sıkıntısı, Birinci Dünya Savaşı’nın en başından beri pek çok cephede yaşanmıştır.

“Büyük savaş boyunca Osmanlı Hükümeti’nin almış olduğu önlemler yeterli olmadığı için bu defa da 1916 yılının sonundan itibaren ülkenin değişik yerlerinden başkente, hükümet merkezine, açlıktan ölüm haberleri yağmaya başlamıştır. Hükümet merkezinin gündemini meşgul eden sorunların en başında bir süre sonra başkent in iâşe meselesi olmuştur.”¹⁹⁹

Anlatılarda gün be gün açlıkla yüzleşen askerlerden ve binek hayvanlardan bahsedildiği görülmektedir. Günlerce süren açlıktan ve susuzluktan askerler güçsüz düşmüş pek çok hastalığa karşı da direnecek bağışıklıkları zayıflamıştır. Faik Tonguç savaş esnasında yazdığı anısında bu duruma şöyle değinmiştir:

“Yolların çamur deryası haline gelmesi ve taşıtların azlığı yüzünden bölükler ciddi açlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu; yüz elli dirheme (dört yüz seksen gram) inmiş olan asker tayını bile verilmez oldu. Subaylara verilen de kuru peksimet, ara sıra gelen bir parçacık etten ibaretti. Bu böyle devam edebilse yine memnun olacaktık, zaman oluyordu ki bunu da bulamıyorduk. Askerin hali pek feci olmaya başladı. Bir gün ihtiyatta bulunduğumuz köyden ileri hattı teslim almaya giderken asker in arasında bilinen pancar, yemlik, kuzukulağı gibi otları yemek için her biri bir yana dağılıverdiler... Gerçekten ot yemek mecburiyetindeydik. Açlık hiçbir şeye benzenmiyordu. Açlık sağlam yapılı bu köylü çocuklarını zayıf, cılız bir hale getiriyordu; dayanma güçleri düşüyor, yürürken şurada burada yığılıp kalıyorlardı. Biz takım subaylarının durumu da askerlerden pek farklı değildi.”²⁰⁰

Savaş koşullarının zorluğunun yanında açlık sıkıntısı da yaşayan askerler, daha gergin, daha endişeli ve daha çaresiz hissetmişlerdir. 34 yaşında aristokrat İngiliz bir aile sahip olan Hon Edward Cadogan gönüllü olarak savaşa katılır ve savaş esnasında günlük tutmuştur. 19 Ekim 1915’te Gelibolu’da günlüğünde bu durumdan şöyle bahsetmiştir: “Yiyecek hiçbir şey bulunamıyor. Kötü durumlardan daha çok etkileniyor ve derin bir melankoli var herkeste.”²⁰¹ Aç ve günlerce uykusuz kalmak da askerlerin duygu durumunu olumsuz yönde etkilemiştir. Kafkas Cephesi’nde yedek subay olarak savaşan Vasfi Şenöze hatıralarında bu durumu şöyle anlatmıştır:

“Mevziler üçe bölünerek gece uyumayarak cepheyi bekliyordu. Böylece, gece uykusuzluğundan gelen sinir bozuklukları gerek erler ve gerekse subaylarda açık olarak

¹⁹⁸ Eti, **age**, 107.

¹⁹⁹ Safiye Kıranlar, “Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri 1914-1923” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005), 35.

²⁰⁰ Tonguç, **age**, 17.

²⁰¹ Cadogan, **age**, 51.

görüliyordu. Gündüz uykuları gece uykularının yerini tutamazdı. Yiyecek konusu gittikçe mahrumiyet şeklini alıyordu. Küçük ağırlıkta yapılan sefer taslarımızla getirilen subay yemeklerimiz bile gittikçe basitleşiyordu. Öyle bir an olmuştu ki askerlerin yemeği kazanlara atılan birkaç avuç pastırma kaynaması ve ekmeği de avuç avuç dağıtılan peksimet tozu haline geliyordu.”²⁰²

Pek çok cephede özellikle Kafkas Cephesi’nde, soğuk hava koşulları askerlerin donarak ölmelerine neden olmuştur. Yetersiz barınma ve beslenme, yakacak ve kışlık kıyafet sıkıntısı, donarak ölümlerin sayısının günden güne artması, anlatılara yansımıştır. Yetersiz koşullar ve soğuk, askerlerin ayaklarını, ellerinin vb. uzuvlarını kaybetmelerine de neden olmuştur. Bu duruma şahit olmak doğal olarak endişenin ve çaresizliğin artmasını tetiklemiştir. 1893’te Nikar’ da doğan 1913’te İstanbul’da Harp Okulunu bitiren Mehmet Arif Ölçen, silahlara ve savaşa yabancı olmadığı düşünülmektedir. Üç yıl Ruslara tutsak olmadan önce, Kafkas Cephesi’nde 13 Şubat 1916 tarihli günlüğünde bu zor koşulları şöyle anlatmıştır:

“Kar ve tipi bütün hızıyla sürüyor. Güneş doğmuş olmalı, ama on adım ilerisini görmemiz olanaksız. İki gün önce iki bölük askerimizle ele geçirdiğimiz Gâvur Dağı’nın, üç bin elli metre rakımlı bu en yüksek tepesinden ayrılacağız artık. Bir gece önce, ayakları donduğu için yirmi yedi erimi hastaneye göndermiştik.”²⁰³

Savaş coşkulu duygularla katılan Abidin Ege, Ziraat Mektebi mezun olmuştur. Savaşta Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinde dört yılını geçiren Abidin Ege, henüz 24 yaşında iken 27 Nisan 1917’de yazdığı günlüğünde ruh halini şöyle yansıtmıştır:

“Ah şu gençlik hayatım ne kadar boş ve beyhude ziyan olup gidiyor. Üç senedir eğitim devrem ve emeğim söndü. Bütün öğrendiklerimi unuttum. Zihnim parçalandı, dimağım yıprandı, hayatım eridi, gençliğim gitti. Hâlâ bıçare ben böyle kumlar içinde sürüklenip duruyorum. Fakat genç ve faal bir dimağ gibi değil, pejmürde ve kötürüm bir ihtiyar vaziyetiyle.”²⁰⁴

Savaş esnasında, yoğun ölüm korkusu, çeşitli nedenlerle başka ölümlere ve yaralanmalara şahitlik sonucunda yaşanan, korku, endişe, üzüntü anlatılara sıklıkla yansımıştır. O dönem itibarıyla psikoloji biliminin açıklayamadığı savaş nevrozu emareleri bazen açık bazen örtülü olarak anlatılmıştır. Niğde’ye bağlı Bor’da doğmuş olan Halil Ataman (1888-1992), İstanbul’da hukuk fakültesinde olur iken askere çağırılmış ve 24 Ağustos 1914’te orduya katılmıştır. Kafkas Cephesi’ne yedek subay

²⁰² Şenözen, **age**, 82.

²⁰³ Ölçen, **age**, 37.

²⁰⁴ Ege, **age**, 477.

olarak çarpışırken, 7 Ağustos 1916'da Ruslara esir düşerek Sibirya'da esir kampına gönderilmiştir. 1922 de ancak esareti biter ve memleketine geri dönebilir. Halil Ataman savaş ve esirlik yıllarında tuttuğu günlüğünde savaş nevrozu emarelerini şöyle betimlemiştir:

“Yerler sarsılmıştı. Ben de çok kritik bir an yaşamıştım, kendimden geçmişim, ben bende değildim. Bütün sınırlarım gevşemişti. İtiraf ediyorum. Çok ciddi bir sarsıntı geçirmiştim ve kendimi kaybetmişim. Her tarafım gevşemiş, çözülmüştü. Hiç farkında değilim, idrarım yürümüştü. Demek ki kendime hâkim değildim; irademe sahip olamamıştım.”²⁰⁵

Harbiye’de öğrenci ve henüz 21 yaşında iken savaşa katılmış olan Mehmed Fasih, teğmen olarak Çanakkale Cephesi Kanlısirt’taki siperlerde sıcak savaş halinde iken, ölümlere şahitliğini günlüğünde şöyle anlatmıştır:

“Yüzbaşı ile siperlerdeki tahribatı gidermeye gittik. Tüfek yeraltı bir yolun ağzında imiş. Bu kovuk ortasında açılmış bir menfez var. İşte obüs buradan sanki el ile bırakılmış gibi girmiş. Burada görülen manzara insana dehşet verici. Altı nefer şehit olmuş. Öyle bir dehşet ki, her birinin parçası birbirine girmiş. Kanları çekilmiş, göğüs ve kolları mumdan yapılmış gibi fildişi renginde. Dinamit barutu ile yanmış baldırlar, bacaklar mosmor. Etleri dökülmüş. Çehreler artık tanınmayacak bir halde. Simsiyah... Sıhhiyeler parçaları topluyorlar. Arkadaşları başuçlarına toplanmış. Cenazeleri taşımaya çalışıyorlar ise de heyhat! Mümkün değil. Makinalı tüfeğin sehpa parçalanmış. Sandık ve kapak takımı insan eti ve kanı ile yoğrulmuş. Çamurlar içinde... Zavallı şehidanın çamaşırlarının, tüfeğin en girintili yerlerinde bile parçaları görülüyor...”²⁰⁶

Askerlerin en büyük korkularından biri de esir düşmektir. Esir alındıklarını düşündüklerinde öldürülme, işkence görme, aşağılanma gibi endişeler taşımakta ya da çok gurur kırıcı bir durum olarak gördüklerini dile getirmişlerdir. Emin Çöl, Filistin Cephesi’nde yüzünden yaralanıp ve İngilizlere esir düştüğü anı hatıralarında şöyle anlatmıştır:

“Görmek; bakmak, koklamak gibi iki dış dünyayı yitirdim. İşitmek; dinlemek, tatmak; tat almak, elle dokunmak, yoklamak gibi üç dış dünyamla kaldım. Yaşantımı bunlar ile sürdüreceğim. Yirmi beş yaşındaydım. Benim de aşkım, umudum, muradım var idi. Bugün bunlar bir anda yıkıldı.”²⁰⁷

Daha sonra, Hicaz Cephesi’nde İngilizler tarafından esir alınacak olan yedek subay Mehmet Oral, Kafkasya Cephesi’nde esaretten o seferlik kaçışını savaş sonrası yazdığı anılarında şöyle anlatmıştır:

²⁰⁵ Halil Ataman, **Harp ve Esaret: Doğu Cephesi'nden Sibirya'ya** (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 49-50.

²⁰⁶ Fasih Bey, **age**, 73.

²⁰⁷ Çöl, **age**, 108.

“Hiçbir taraftan geçmek ve kaçıp kurtulmak kabil değildi. Çünkü birkaç dakika vakit geçirildiği takdirde düşman eline esir düşüp veyahut telef olmak muhakkak idi. Bu sebepten uğrumda bulunan dereye kendimi atmaktan başka çare kalmamıştı. Her ne olursa olsun korku ile Allah’a sığınarak hemen oradan kendimi dereye attım. Aşağıya düştüğüm zaman hiçbir tarafıma bir şey olmadı. Yalnız gözümün önü biraz karardı. Ağzımdan da bir parça su geldi. Başka bir tarafım acımadı. Orada birkaç saniye kadar bir sersemlik geçirdikten sonra aklım başıma gelerek ayağa kalkıp, can telaşıyla koşarak arkadaşların arkalarından yetişebildim.”²⁰⁸

Savaşın getirdiği sürekli ölüm tehdidi altında kalma ve gün be gün birlikte savaştığı arkadaşlarının ölümüne şahit olma durumu anlatılarda sıklıkla bahsedilmektedir. Ağır yaralanmalar, fiziksel bütünlüğü sürekli tehdit eden durumlar anı, hatıra ve günlüklerde okundu ve zorlayıcı çevresel şartların da baskıcı etkisi ile savaş nevrozu geçiren askerlerin gün be gün artarak çoğaldığı görülmektedir. Savaştan önceki hayatlarına özlemleri, sevdiklerine kavuşup-kavuşamayacaklarındaki belirsizliğin onları daha da kaygılı kıldığını düşünmekteyiz. Cephede geçen her gün, umutlarının biraz daha azalmasına neden olmuştur.

5.4. Sıla Özlemi

Savaşa katılan askerler, cephe hayatı zorlaştıkça ve ölüm korkusuyla geçen günler arttıkça, anlatılara yansıdığı şekliyle, önceki hayatlarına hasretlerini daha da hisseder olmuşlardır. Özellikle, bayramlarda, Noellerde aileleriyle birlikte oldukları günleri özlemle andıkları görülmüştür. Ali Rıza Eti, 17 Ekim 1914 tarihinde, bir bayram günü bayram namazı için bölükçe camiye gittiklerinden, cami çıkışı herkesin ağladığından savaş sırasında yazdığı günlüğünde şöyle bahsetmiştir: “Doğrusu gurbette çok bayram geçirmiştım, bunun kadar boynumu büken görmedim.”²⁰⁹ Kafkas Cephesi’nde yedek subay olarak savaşmış olan Vasfi Şenöze, Sivas’ta tıfıse yakalanmış ve hastanede yatarken “Geceleri elektrik ve hatta gazyağı bile olmadığı için, uzun mumlar yakılıyordu. Mumlara bakarak ve kendimden geçmiş bir halde evimizde ramazan iftarlarının güzel yemekleriyle hülyalı nöbetler geçiriyordum”²¹⁰ demiş, yine ailesi ile hep birlikte olduğu günlere özlemini savaş sonrası yazdığı anılarında dile getirmiştir. Suriye-Filistin Cephesi’nde 26. Tümen, 76. Alayın 1.

²⁰⁸ Oral, **age**, 87.

²⁰⁹ Eti, **age**, 30.

²¹⁰ Şenözen, **age**, 50.

Tabur yaveri olarak görevli Dramalı Sami (Yengin), üç bayramını cephede, siperlerde geçirmiştir. Bayramın siperlerdeki askerlere ne ifade ettiği ve nasıl geçirildiğine dair 10 Temmuz 1918 tarihli günlüğüne şöyle kayıt düşmüştür:

“Dört siyah gün. Herkes sevdiğinin, ailesinin, evladının kucağında, şefkat ve saadetinde sabahın seheri ile beraber bayrama hazırlanıp dinî âdetlerini ve kendi âdetlerini keyfince bir nefes almak suretiyle yerine getirme mutluluğunu gösterip sevinirken biz de yılanların, çıyanların yurdunu teşkil eden bir taş kavuğunda gizlenmiş, düşmanın kış yağmuru gibi arkası kesilmeyen obüslerinin, yirtıcı mitralyözlerin altında bayramımızı yapıp etkisini en üst derecede beynimizde hissettiğimiz böyle bir günde üzgünken ve özlem dakikaları yaşarken düşmanın gönderdiği katil mermilerin pek yakınımızda patlaması üzerine, hem bayram olduğunu unutuyor hem de özlemin örtüsünü yırtıp yine can korkusu ile hain düşmanların dönüşünü bekliyor ve hayatın son dakikalarını yaşıyorduk. Düşman topları, mermileri; yılanların, çıyanların, akreplerin zehirli öpücükleri az geliyormuş gibi, taşların arasında güneşin keskin ateşi bizi ayrıca üzüyor, yakıyor, âdeta insanlıktan çıkarıyordu. Aman Yarabbi bu ne hayat, bu ne bayram? Cenabıhak kimseye böyle bayramlar vermesin...”²¹¹

Askerlerin sıra hasretlerini, kanlı bir çarpışma sonrasında ya da yaralandıkları, hasta oldukları, şartların zorlaştığı zamanlarda daha doğrudan dile getirdikleri görülmektedir. Bu zamanlarda anlatılmasının nedeni, dayanma güçlerinin artık iyiden iyiye tükenmesidir. Hatıraların güvenliği kovuğunda biraz olsun rahatlayabilmek için eski güzel günler dile getirilmiştir. Yedek subay Mehmed Fasih Çanakkale Cephesi’ndeki siper hayatı boyunca yazdığı günlüğünde, bu hasretini şöyle anlatmıştır: “Ey hayal olan günlerin acı tatlı hatıraları. Siz daima canlı kalmakta ve kalbi yakmaktasınız. Sizi düşünmemek, anmamak istiyorum muvaffak olamıyorum. En küçük hadise, hatırlama nedeni vesilesi ve düşüncemiz oluyor.”²¹² Mektuplar, telgraflar savaş öncesi yaşamlarını askerlere hatırlatan, sevdikleriyle iletişim kurabildikleri ve özlemlerini dile getirebildikleri tek araç olmuştur. Bunun içindir ki yetersiz koşullarda dahi her yöntemi deneyerek mektup göndermeye çalışmışlardır. Savaşa gönüllü katılan İngiliz asker, Walter Edmund Leadley savaş esnasında tuttuğu günlüğünde bu bekleyişini şöyle anlatmıştır:

“Bugün İngiliz bir postacı geldi ama benim için hiç mektup yok. Yazma kâğıdı ve zarf yok. Bulmak neredeyse imkânsız ve insanlar evlerine, tahtanın üstüne, ince bisküvi kapaklarına, sert bisküvilere ya da herhangi mesajı yazabilecekleri bir şeylere yazarak gönderiyorlar.”²¹³

Gelen mektuplarda yakınlarının ölüm haberlerini aldıkları da olmuştur.

²¹¹ Sami Yengin, **Dramadan Flistine Savaş Günlüğü (1997-1998)**, ed. Ahmet Tetik, Sema Demirtaş, Ayşe Seven (Ankara: Genelkurmay Yayınları, 2007), 98.

²¹² Mehmed Fasih Bey, **age**, 101.

²¹³ Leadly, **age**, 47.

“Mektupları açtım. Birisi Ceyhan’dan. Ah! Bu mektup pek acı idi. Ninem, sevgili ninem! Dünyada en sevdiklerimden biri de beni terk etmiş bakaa (ahiret) yolunu tutmuş. Bu acı haberin teessüründen hiçbir netice çıkmadı. Ne gözüm yaşardı ne de hıçkırdım. Fakat pek ziyade müteessir oldum. Yeryüzünde başımı koyacak bir göğüs, ellerimi boynuna saracak bir vücut kalmadığını anladım.”²¹⁴

Vasfi Şenözen, Kafkas Cephesi’nde Tümen Karargâhı Kumandan Vekili olduktan sonra görevlerinden biri;

“karargâh subaylarının zarfları kapamadan verdikleri mektuplarını, tümen kumandanı adına okumak ve sakıncalı görülen yerlerini değiştirmek idi. Bu mektuplarda, acıklı özelliklerinin yürek parçalayıcı hallerini de gördüğümü söyleyebilirim. Hikmet adında genç bir emir subayı, nişanlısına artık kendisinden ümidi kesmesini ve başkasıyla evlenmekte serbest olduğunu bildiriyordu.”²¹⁵

Anlatılarda askerin sevdiklerine, memleketlerine hasretlerini türkülerle dile getirdiklerine de rastlanmaktadır. Türküler, belki de cephede birlikte savaştıkları arkadaşlarına anlatamadıkları duygularını açıkça ifade etmenin bir yolu olmuştur. “Yaz gelende meyve verir bağımız/ Güz gelende çiçek açar dağımız/ Yine gurbet ile düştü yolumuz/ Ya suyumuz çekti ya toprağımız. Bundan sonra çağrılana kulak vermedim. Çünkü hayret ve üzüntü içerisindeydim”²¹⁶ diye anlatır günlüğünde Ali Rıza Eti. “Karşıdan geçiyor Harput Fırkası/ Yaktı ciğerimi mızka sesi/ Askeriz gideriz Ruslara karşı/ Vurulursam ağlama sen nazlı yar.”²¹⁷ Türkülerin sözleri, yaşamlarından kopuşun ve içinde bulundukları koşulların da dramatik etkisiyle, o eski zamanlara özlemin direkt şekilde anlatımı olmuştur. Filistin Cephesi’nde iken İngilizler tarafından esir alınan er İbrahim Arıkan savaş sonrası yazdığı anılarında, iki yıllık esareti sonunda İstanbul’a döndüğünde, kendisiyle birlikte yurda dönen birçok askerin toprağı öptüğünden bahsetmiştir²¹⁸. Cephede veyahut esaret altında iken memleket hasretlerinin temsili niteliğindedir. Anlatıların hiçbirinde savaş esnasında ailelerini ziyarete gittiklerinden ya da memleketlerine gidip döndüklerinden bahsedilmemiştir. Bu hasretlerini bir nebze de olsa azaltan şey kısıtlı imkânlarla da olsa sevdiklerine mektup gönderip onlardan mektup ile haber almaları olmuştur.

²¹⁴ Mehmed Fasih Bey, *age*, 241.

²¹⁵ Şenözen, *age*, 120.

²¹⁶ Eti, *age*, 6.

²¹⁷ *age*, 85.

²¹⁸ Arıkan, *age*, 73.

6. SONUÇ

Bu yüksek lisans tezi kapsamında, Birinci Dünya Savaşı'na katılan yedek subay ve erlerin, davranışları üzerine yoğunlaşmıştır. Savaşa, savaşıma deneyimine, yüksek rütbeli asker gözünden, “olayların” tarihini incelemek yerine, kişisel ve daha bireyselle, “sıradan askerin” cephedeki gündelik yaşantısını anlama yönünde çaba gösterilmiştir. Anlatılar değerlendirilirken genel olarak kronolojiye dikkat edildi, ilk kaleme alınan duygu durumları ile koşullar ağırlaştıkça, savaşta geçen süre arttıkça, askerlerin, savaşıma eylemine verdikleri anlamın değiştiği görülmüştür. Örneğin, başlangıçta yoğun coşkulu duygular ile savaşa katılan askerlerin savaşın ilerleyen aşamalarında bu kollaktif duygularının hayatta kalıp kalamama gibi kaygılara evrildiği okunmuştur. Anlatılarda, aniden duygu, algı değişimleri ile sıklıkla karşılaşmıştır. Dengeli olmayan bu anlık değişimlerin, temel olarak savaşın getirdiği yoğun ölüm korkusu, belirsizlik ve koşulların zorluğu üzerinden tezahür ettiği fark edilmiştir. İhtiyaçlar hiyerarşisinin desteklediği şekilde, ailelerine özlemleri, sıra hasreti ve değer görme, kendini gerçekleştirme gibi beklentileri çoğu zaman incelenen anlatılar üzerinden daha ikincil önemli olduğu anlaşılmıştır.

Savaşın asker psikolojisi üzerine etkisi, sadece tek bir etki alanı üzerinden değil, daha bütünsel bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. İnsanı anlamak için ona etki eden pek çok parametreyi değerlendirmek gerekmektedir. Savaş öncesi hayatlarından, yaşlarından, medeni durumlarından, nasıl ailelerden nasıl bir sosyo-kültürel yapıda kişilik bulduklarına kadar anlatılarda bahsedilen ya da bahsedilmeyen kişiye dair her bir ayrıntı asker psikolojisini değerlendirmemiz için ipucu olmuştur. Bunun yanında, savaşın topyekûnlüğü kavramı ve zorunlu askerlik sürecinin asker psikolojisine etkisi de göz önünde bulundurulmuştur. Bir yandan normatif beklentiler bir yandan da savaşıma zorunluluğu arasında sıkışan sıradan askerlerin davranışları anlaşılmaya

alışılmıştır. Tezde kaynak olarak kullanılan asker anlatılarının toplumsal baskı ve propaganda etkisi altında yazıldığı göz ardı edilmemiştir.

Savaşa katılan yedek subay ve erlerin savaşın hem fiziksel hem de psikolojik boyutunu deneyimlemek durumunda kaldıkları görülmüştür. Çoğu zaman bu iki kavram -fiziksel ve psikolojik deneyimler- birbirleri ile iç içe geçmiş ve birbirini tetikler durumdadır. Savaş teknolojisini anlama çabası askerlerin anlatılarında sıklıkla okunmuştur. Daha önce hiç karşılaşmadığı bir durumla, olayla ya da nesneyle karşılaşan insan, psikolojik olarak nasıl algılar, yorumlar? Birinci Dünya Savaşı gibi çok zor bir deneyim ile sınıanan yedek subay ve erler için de koşullara, durumlara yabancılik söz konusudur. Önce mevcut koşullarına anlam vermeye çalıştıkları fark edilmiştir. Hiç duymadıkları korkunç makine sesleri ile daha önceki hayatlarıyla bağlantı kurmaya çalışırlar. Doğüstü olayların seslerine benzetirler, çünkü o kadar nadir ve olağan dışıdır. Sonrasında, zaman geçtikçe her şey olağanlaşır ve büyülenme yerini olağandışının sıradanlaşmasına bırakır. Zihinler bazen çok bulanık bazen çok açıktır, gelecekte ya da şimdi, o an neler olabileceğiyle ilgili. Geçmiş, gelecek, şimdi tam da o an buharlaşıp hiçliğe, hiçbir şeye erişecek gibi. Bazen o sonu gerçekten de ister gibi bazen de bir o kadar korkar gibi. Yitip gidip kurtulmak ile kalıp sevdiklerine yeniden kavuşabilmek arasındaki yoğun çabalama, bazen korku ve kimi zaman iyimserlik ile yeniden yeniden yok olma endişesi. Anlatılarda hissedilen; korku, endişe, sıkılma ile sevinç, mutluluk arasında gidip gelen ruh halidir. Duygu durumlarında okunan bu zıt kutupluluk ise başlı başına travmanın kendisidir.

Sonuç olarak, anlatılarda sıklıkla anlık hafıza kayıplarından, bellek ve kimlikleriyle olan bağlantılarının koptuğundan ya da kendilerini kaybettikleri durumlardan bahsederler ki, bu da şarapnel şokunu yaşayan askerlerin azımsanmayacak kadar çok olduğu durumunu kanıtlar. Ayrıca, askerlerin, ani duygu durumu değişimi nedeniyle kendilerine güvensiz ve ölmek üzere olduğunu hissetmesi, dengesini kaybedip anlamsız hareketler yapması, mimiklerini anlamsızca oynatması gibi şarapnel şoku sonucu oluştuğunu bildiğimiz durumlardan da bahsedilir.

Birinci Dünya Savaşı çok cepheli bir savaş olması nedeni ile fiziki şartların getirdiği kısıtlar nispeten cephelere ve mevsimlere göre farklılık gösterse de, anlatılarda yakıcı sıcak ve dondurucu soğukların baskıcı etkisinden sıklıkla bahsedilir. Siper yaşamının statik durumu, açlık, su bulamama askerlerin bir diğer cephelerden de bağımsız ortak sıkıntıları olmuştur. Fiziki şartlarla ile imtihanlarının ve bu olumsuz koşulların da derinleştirici etkisi ile duygu durumlarının çokça ortak olduğu görülmüştür. Ortak olan duygu belirsizliktir yani hayatta kalıp kalamayacaklarıdır. Belirsizlik kaygıyı tetiklemiştir. Askerlerin, belirsizlikten ve bunun yanında kaygıdan bir nebze olsun kurtulabilmeleri için, yaşadıkları olaylara, durumlara ya da duygulara, neden sonuç ilişkileri kurabilmeleri gerektiği düşünülmektedir. Savaş ortamında nedenler yani neden savaştıkları, neden o siperlerde oldukları gibi sorular anlamsızlaşır zira sonunda ölüm bir diğer ifade ile sonuç hep bir tarafıyla kendini hatırlatır. Sonunda ölümün olduğu bir boşluk, belirsizlik halidir.

Askerler, ailelerini, özgürlüklerini, eski yaşamlarını kaybetmişlerdir. Ölüp, yitip gitme endişelerinin yanı sıra birlikte savaştıkları arkadaşlarının sürekli yaralanmalarına ya da yaşamlarını yitirmelerine şahit olmuşlardır. Bu tarafıyla, savaş süresince yaşadıklarının bitmek bilmeyen bir yas hali olarak adlandırılabilceği düşüncesindeyiz. Derin yas, acı gibi yıkıcı duygularını sağaltıp, bütünlük ve süreklilik hislerini onaramadan, yeniden yeniden sıcak çatışmalara girmek durumunda kaldıkları okunmuştur. Hayatta kalabilmek adına siperleri onarmak gibi savaşın dayattığı zorunlulukları yapmışlardır. Savaş halinin getirdiği bunalımın biteviye bir döngü ve bu döngüden ancak ölüm ile kurtulabilecekleri düşüncesi asker anlatılarında okunmuştur.

Birlik ruhu ideal tanımının aksine, savaşan askerlerin firarlara şahit olmaları, görevden kaçmalar ve verilen emirlere itaat etmemek gibi askerinin mevcut koşullara direnç gösterdiği görülmüştür. Birlik ruhunun yeterince hissedilememesi nedeniyle, içinde bulundukları koşullara yabancılaşma, savaşıma eylemini sorgulama ve bu eylemi anlamsız bulmaya başlamışlardır. Savaşa yoğun coşkulu duygularla katılan askerlerin bile, zaman geçtikçe savaşıma eylemini anlamsız buldukları ve aslında hiç kazanımı olmayan bir oyunun içinde boşu boşuna yer aldıklarını belirtirler. Yukarıda

bahsedilenlere paralel olarak, askerlerin, genel olarak kitlesel/kolektif duygular ile savaşa katılıp, savaş ve ölüm gerçeğiyle karşı karşıya kaldıklarında çaresiz hissettikleri, hatta biran evvel bu acı dolu günlerin son bulması için tek kurtuluşun ölüm olduğu düşüncesini sıklıkla hissettikleri anlaşıldı. Savaş esnasında iâşe hizmetlerinin yetersizliği nedeniyle çokça hırsızlık ve özel mülkiyete zorla girme gibi durumların yaşandığı görülmüştür. Savaş süresince, moral ve toplumsal değerlerin aşıldığı anlaşılmıştır.

Militarist zihniyet kodlarının yüzyıllardır insanlığın ortak belleğinde yavaş yavaş kuruluşu, yapılanışı ile bu olgunun Birinci Dünya Savaşı yıllarında da kitleleri harekete geçirmek, motive etmek ve savaşmalarını sağlamak için kullanıldığı görülmüştür. Seferberlik ve savaş sürecinde, askere itaat etme ve emirlere kayıtsız şartsız uyma yönünde eğitimler verilmiştir. Militarist temeller ve propaganda, eğitimler yardımı ile savaşa isteklilikleri artırılmaya çalışılmıştır. Cephelerde ve savaş süresince her türlü bireysel seçimden mahrum kaldıkları ve bir çeşit sosyal programlama içinde de sıkıştıkları okunmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdullah Fevzi Efendi. **Çanakkale Cephesi'nde Bir Müderris**. ed. Ali Osman Koçkuzu, İstanbul: İz Yayınevi, 2011.
- Aktaş, Fatma Oya. "Türkiye'de Erkekliğin Kurgulanışında Askerliğin Yeri". Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Alkama, Dilber. "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Askerinin Siper Hayatı". Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Arıkan, İbrahim. **Osmanlı Ordusunda Bir Nefer, Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya- Filistin Cephesi Anıları**. ed. Selman Soydemir, Abdullah Satun. 3. bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Arslan, Mehmet. "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesi'nde Asker Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri". **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı**. (Bahar 2015).
- "Artillery- Guns and Howitzers". Military Analysis Network. <http://fas.org/man/dod-101/sys/land/row/artty.htm> [30.05.2017].
- Ataman, Halil. **Harp ve Esaret: Doğu Cephesi'nden Sibirya'ya**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Atamaz, Serpil. "Birinci Dünya Savaşı ve Kadınlar". **Kılavuz Dergisi**. s. 50 (2014)
- Becker, Annette. **War and Faith: The Religious Imagination in France 1914-1930**. 1. bs. London: Bloomsbury Publishing PLC, 1998.
- Beşikçi, Mehmet. "Askerî Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri". **Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar**. ed. Cevat Şayın, Gültekin Yıldız. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012: 91-114.
- _____. "Birinci Dünya Savaşı'nda Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması". **Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti**. ed. Evren Balta Paker, İsmet Akça. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010: 147-171.

- _____. **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği.** 1. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- _____. **Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak, Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası.** 1. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- _____. “İhtiyat Zabiti'nden Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930”. **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar.** (Güz-2011).
- _____. “Militarizm, Topyekûn Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda Paramiliter Dernekler”. **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar.** (Bahar- 2009).
- _____. “Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı? Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz”. **Toplum ve Bilim Dergisi.** s. 144, (2018).
- _____. “Topyekûn Savaş Kavramı ve Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi”. **Toplumsal Tarih Dergisi.** s. 198 (Haziran 2010).
- Black, Jeremy. **Bütün Zamanların Yetmiş Büyük Savaşı.** çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Oğlak Güzel Kitaplar, 2005.
- _____. **Dretnot, Tank ve Uçak–Modern Çağda Savaş Sanatı 1815-2000.** çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- _____. **Rethinking Military History.** London: Taylor & Francis/ Routledge, 2004.
- _____. **Savaş ve Dünya, Askerî Güç ve Kıtaların Kaderi 1450-2000.** çev. Yeliz Özkan. Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- _____. **Savaş ve Teknoloji.** çev. Cengiz Yücel. İstanbul: Doruk Yayınları, 2019.
- _____. **Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815.** çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Kedi Kitabevi, 2003.
- Brown, Paul, Onno van der Hart, Mariëtte Graafland. “Trauma-induced Dissociative Amnesia in World War I Combat Soldiers”. **Australian and New Zealand Journal of Psychiatry.** (1999): 37–46.
- Bull, Stephen. **World War One. Trench Warfare 1914-1916.** Oxford: Osprey Publishing, 2002.

- Burke, Peter. **Tarih ve Toplumsal Kuram**. çev. Mete Tunçay. 5. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Cadogan, Major Edward. **Under Fire in the Dardanelles, The Great War Diaries & Photographs**. ed. Kira Charatan, Camilla Cecil. Barnsley: Pen & Sword Military Books, 2006.
- Caris, Evan M. "British Masculinity and Propaganda During The First World War" Master Thesis. Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College, 2015.
- "Cihan Harbi Hatıraları". Birinci Dünya Savaşına Katılan Osmanlı Askerlerinin Hatıraları ve Günlükleri Kaynakçası. <http://www.cihanharbihatiraları.com> [28.04.2017].
- "Combat Stress". **United States Marine Corps**. <https://www.marines.mil/Portals/59/Publications/Combat%20Stress.pdf> [26.05.2019].
- Conk, Cemil. **Çanakkale Hatıraları II**. İstanbul: Arma Yayınları, 2002.
- Çakır, Fahri. **Elli Yıl Öncesi: Şark Cephesi ve Anadolu Hatıratları**. 1. bs. İstanbul: Çınar Matbaası, 1967.
- Çanlı, Mehmet. **Çanakkale'den Doğu Cephesi'ne Hüseyin Avni Gençoğlu'nun Hatıraları**. Ankara: Murat Kitapevi, 2007.
- Çöl, Emin. **Çanakkale- Sina Savaşları Bir Erin Anıları**. ed. Celal Kazdağlı. 2. bs. İstanbul: Nöbetçi Yayınevi, 2009.
- Dijke, van Annemieke, Onno van der Hart, Maarten Son, Kathy Steele. "Somatoform Dissociation in Traumatized World War I Combat Soldiers". **Journal of Trauma & Dissociation**. (2008): 33-66.
- Ege, Abidin. **Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri**. ed. Celali Yılmaz. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Eti, Ali Rıza. **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915**. ed. Gönül Eti. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Gözcü, Alev. "Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler". **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**. (Bahar 2016): 133-169.
- Göze, Ahmet. **Rusya'da Üç Esaret Yılı**. ed. Ergun Göze. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.

- Güven, Ahmet Emin. **Yaşam Öyküm Kayserili Başkatipzade Teğmen Ragıp Bey'in Eğitim, Savaş, Tutsaklık, Kurtuluş Anıları**. Ankara: Dizayn Ofset, 2003.
- Hart, Basil Liddell. **Strateji- Dolaylı Tutum**. çev. Selma Koçak. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2003.
- _____. **The History of the First World War**, London: Papermac, 1997.
- Iggers, George G. **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyıl Tarih Yazımı**. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- İstekli, Bahtiyar. **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Jones, Edgar. "The Psychology of Killing: The Combat Experience of British Soldiers During the First World War". **Journal of Contemporary History**. (2006): 229-246.
- Karacagil, Zeynep. "Erkekliğin Kurgulanmasında Askerlik Hizmeti", **International Journal of Human Science**, s. 14 (2017).
- Kemal, Cemal. "Osmanlının Filistin Cephesi'ndeki Son Muharebesi". **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**. s. 45 (2010): 37-69.
- Kıranlar, Safiye. "Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)". Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005.
- Leadley, Bill. **Shrapnel & Semaphore, A Signaller's Diary from Gallipoli**. ed. Jan Chamberlin. London: New Holland Publishers, 2008.
- Levsen, Sonja. "Masculinities", 1914-1918 Online. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-masculinities-2015-01-07.pdf> [16.02.2020].
- Luce, Henry R. "The First World War". **Life**. c. 56. s. 11 (Mart 1964). 53.
- Mann, Michael. **States, War and Capitalism: Studies in the Political Sociology**. Oxford: Basil Blackwell, 1988.
- Mehmed Fasih Bey. **Kanlısirt Günlüğü**. ed. Murat Çulcu. İstanbul: Arba Yayınları, 1997.

“Militarizm”. Militarizm Nedir? <https://sozluk.gov.tr/> [18.07.2020].

Neilberg, Michael S. **Dünya Tarihinde Savaş**. çev. M. Tanju Akad. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Oral, Mehmet. **Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk’ün Kahramanlığı, Sarıkamış ve Hicaz Cepheleleri ve Esaret Anıları**. Konya: Kömen Yayınları, 2012.

Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar. ed. Cevat Şayın, Gültekin Yıldız. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Ölçen, Mehmet Arif. **Vetluga Irmağı, Çarlık Rusyasında Bir Türk Savaş Tutsağının Anıları 1916-1918**. ed. Ali Nejat Ölçen. Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994.

Öztürk, Serdar. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kamusal Alanın Dinamikleri”. **Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**. s. 21, (2005).

Rousseau, Jean-Jacques. **Toplum Sözleşmesi**. çev. Hasan Âli Yücel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Sarısaman, Sadık. “Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri”. **OTAM 11** (2000): 339-501.

Sayılır, Burhan. “Çanakkale Savaşı’nın İstatiksel Analizi”. **Çanakkale 1915** (2009):12

_____. **Çanakkale Savaşları ve Savaş Alanları Rehberi**. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2007.

Selek, Pınar. **Başaramadık**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

_____. “Türkiye’de Özgürlüğü Ararken”, **Cinsiyetli Olmak-Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar**, ed. Zeynep Direk. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2019: 61-73.

Serezli Mehmet Ragıp. **Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Neferi (1917-1918)**. ed. Raif İvecan, Ahmet Efioglu. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Sezen, Niyazi, İsmail Sezgin. **Çanakkale Cephesi’nden Anzac Günlükleri**. İstanbul: Çatı Yayıncılık, 2008.

Sünbülöğlu, Nurseli Yeşim. **Erkek Millet Asker Millet: Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik ve Erkek(lik)ler**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

_____. “Militarist İktidarın Düşüm Noktası Olarak Erkeklik”, **Varlık**, s. 1255, (Nisan 2012).

- Sürmenyan, Kalusd, **Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi, Mülâzım-ı Sâni Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları.** çev. Yaşar Tolga Cora. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Şenözen, Vasfi. **I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları.** ed. Saro Dadyan. İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2013.
- Tetik, Ahmet, Y. Serdar Demirtaş, Sema Demirtaş. **Çanakkale Muharebeleri'nin Esirleri- İfadeler ve Mektuplar I. Cilt.** Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009.
- _____. **Çanakkale Muharebeleri'nin Esirleri- İfadeler ve Mektuplar II. Cilt.** Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009.
- Tokad, M. Fuad. **Kibrit Kutusundaki Sarıkamış-Sibirya Günlükleri,** ed. Jack Snowden. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Tonguç, Faik. **Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları.** ed. Emre Yalçın. 4. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.
- Türesay, Özgür. "Tarihyazımı ve 'Biyografinin Dönüşü'". **Halil İnalçık Armağanı I.** ed. Taşkın Takış ve Sunay Aksoy, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2009: 333-347.
- Ülkü, Osman. "Osmanlı İmparatorluğunda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi". **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** s. 27 (2007): 245-270.
- Williamson, Jr. Samuel R. "The Origins of WWI". <https://sdaworldhistory.edublogs.org/files/2015/12/Origins-of-WW1sknimk.pdf> [02.05.2017].
- Winter, Jay. **Remembering War, The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century.** New Haven: Yale University Press, 2006.
- Woodrow, Charles Edwin. **Gallipoli Correspondent, The Frontline Diary of C.E.W.Bean.** ed. Kevin Fewster. Crows Nest: George Allen & Unwin Australi Pty Ltd. 1985.
- Yanıkdağ, Yücel. "Cihan Harbi'nde Korku ve Erkeklik". **Toplumsal Tarih Dergisi,** s. 243 (2014): 48-55.
- _____. "Harp Nevrozu (Savaş Yorgunluğu) ve Tıbbi Yaklaşım". **Toplumsal Tarih Dergisi,** s. 198 (2010): 70-76.

ÖZ GEÇMİŞ

Araştırma Konuları

Savaş Psikolojisi, Savaş Stratejisi, Ekonomi, Stratejik Planlama, Oyun Teorisi, Uluslararası Politika

Eğitim

Yüksek Lisans	2016-2020	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Yıldız Teknik Üniversitesi Tez Sürecinde Danışman: Doç. Dr. Mehmet Beşikçi
Yüksek Lisans	2010-2011	Uluslararası İlişkiler Bölümü, Beykent Üniversitesi
Lisansüstü Araştırma Öğrencisi (<i>Kenkyusei</i>)	2009-2010	Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü (ISER) Osaka Üniversitesi, Osaka, Japonya Danışman: Prof. Dr. Masaki Aoyagi Konu: Oyun Kuramı ve Mikroekonomi
Lisans	2001-2005	İşletme Bölümü İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Anadolu Üniversitesi

Yabancı Diller:

İngilizce (C1)	Japonca (B1)
Almanca (A1)	

Kariyer

2016 (Temmuz)	Yazılım Analisti Akbank A.Ş.
2013-2016	Bankacılık

Şekerbank Genel Müdürlüğü

2009-2010	Uluslararası Ticaret Uzmanı FAG (Foam Dearing Co.) http://www.foamdearing.co.jp/index_eng.htm Osaka, Japonya
2008- 2009	Bankacılık, VakıfBank
2005- 2008	Bankacılık, Bireysel Bankacılık & Portföy Yöneticisi, DenizBank

Profesyonel Eğitimler

Agile Eğitimi, Akbank, Kocaeli/Gebze, Akbank, 2020
Siyaset ve Devlet Yönetimi, BÜSAM, Beykent Üniversitesi, İstanbul, 2010
Etkerif Satış Yönetimi, DenizBank, Ankara, 2007
Bireysel Bankacılık ve Satış Yönetimi, DenizBank, Ankara, 2007
Satış Yöntemleri Semineri, DenizBank, Ankara, 2007
Profesyonel Stres ve Zaman Yönetimi, DenizBank, Ankara, 2007
Bankacılık Eğitimi, Vakıfbank, Ankara, 2009